

Toekomstverwachtingen van jongvolwassenen

Onderzoek in samenwerking met de Stichting P&V

Rapport 4

Bedreigingen en helpers

MARK ELCHARDUS &
PETRUS TE BRAAK

Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR
Pleinlaan 2, 1050 Brussel
<http://www.vub.ac.be/TOR/>

Inhoud

1	Inleiding	3
2	Risico's en gevaren	4
2.1	Waardoor voelt men zich bedreigd?	5
2.2	Patronen van bedreigingen	7
2.3	Wie voelt zich bedreigd?	8
3	De toekomstverwachtingen bedreigd	17
3.1	De levenskwaliteit van de ouders bereiken of overtreffen	17
3.2	De bedreiging van het ideale leven	19
4	Bedreiging van het geluk?	22
5	Helpers	24
5.1	Van wie verwacht men hulp	25
5.2	Verschillende helpers	28
6	Helpen helpers wel?	39
6.1	Helpen helpers voor een betere toekomst dan de ouders?	40
6.2	Helpen helpers bij het bereiken van de ideale toekomst?	40
7	Samenvatting en besluit	42
8	Literatuur	50

1 Inleiding

In het najaar van 2013 organiseerde de onderzoeksgroep TOR van de Vrije Universiteit Brussel, in samenwerking met ResearchAnalysisVision en de Stichting P&V een survey-onderzoek. Een representatief staal van 6.000 jongvolwassen inwoners van België, tussen de 25 en 35 jaar oud, werd uitgenodigd om deel te nemen. Zij werden gepeild naar hun toekomstverwachtingen en -dromen op zowel persoonlijk als maatschappelijk vlak. Zo kregen zij de mogelijkheid om zich uit te spreken over hun toekomst op het vlak van onder andere hun gezinsleven, hun carrière en vrije tijd. Wat betreft de maatschappelijke toekomst stonden thema's als het milieu, de arbeidsmarkt, de multiculturele samenleving en de politiek centraal.

De steekproef werd getrokken op het Rijksregister, een ambtelijke gegevensbank voor bevolkingsgegevens. Er werd gebruik gemaakt van een disproportioneel gestratificeerde toevalssteekproef naar gewest. Dat wil zeggen dat respondenten louter toevallig werden getrokken, maar de proportie geselecteerde respondenten per gewest van te voren is opgelegd om ervoor te zorgen dat van de kleinste strata (in dit geval het Brussels Hoofdstedelijk Gewest) toch voldoende respondenten aanwezig zijn om een analyse mogelijk te maken. Uiteindelijk werden 1.555 Brusselaars, 2.555 Vlamingen en 1.890 Walen uitgenodigd om deel te nemen aan het onderzoek.

Onder meer door het grote aantal enquêtes in dit land staan responscijfers onder druk. Om een maximale respons te krijgen, werden de respondenten tot vijf maal toe gecontacteerd. Bij het afsluiten van het veldwerk hebben we in totaal 1.964 vragenlijsten ontvangen. De berekening van de netto-respons gebeurde volgens de richtlijnen van de American Association for Public Opinion Research (AAPOR, 2011: 45). Zij bedraagt 37%. Vergelijkend onderzoek op basis van de responscijfers van 147 gepubliceerde studies, beveelt een minimum van 40% aan. De netto respons wordt naar beneden gehaald door de zeer lage respons in het Brussels gewest, 29%, daar waar hij in Vlaanderen 41% bedraagt. Gezien de lage respons in Brussel is ervoor geopteerd de analyses per taalgroep te specificeren, in plaats van naar gewest. Hierdoor zijn de Brusselaars verdeeld over de Nederlands- en Franstaligen.

Naast non-respons is de representativiteit van de steekproef een belangrijk issue bij het uitvoeren van een survey. Om deze te verhogen werd de steekproef gewogen op bevolkingskenmerken die gekend zijn. Voor het wegen van onze data hebben we gegevens, afkomstig van de Enquête naar de Arbeidskrachten, gebruikt over de verdeling van de kenmerken "gewest", "leeftijd", "geslacht" en "onderwijsniveau" in de populatie die we bestuderen.

Meer gedetailleerde informatie over de technische aspecten van het onderzoek kan worden gevonden in het Kort Technisch Verslag (Elchardus & te Braak, 2014).

2 Risico's en gevaren

Aan de respondenten werd de volgende vraag voorgelegd: *"In het leven zijn er vele risico's en gevaren. Hoe groot schat u de kans dat de volgende situaties zich binnen nu en tien jaar zullen voordoen?"* Daarna werd concreet gevraagd de kans te schatten dat een aantal concrete risico's zich zouden verwezenlijken. Dit rapport handelt over die bedreigingen en risico's. Het wil een antwoord geven op de vragen "wat vrezen de hedendaagse jongvolwassenen?" en "op wiens hulp rekenen ze om met die risico's om te gaan?". We gaan daarbij ook in op de vraag of het zich bedreigd voelen, afbreuk doet aan het geluk. Verder onderzoeken we of jonge mensen vandaag in de politiek en de overheid nog helpers zien, die de risico's kunnen afwenden, de bedreigingen ongedaan maken en hen helpen bij het bereiken van hun levensidealen.

Voorafgaandelijk dient een belangrijke opmerking te worden gemaakt (zie ook rapport 2 van deze reeks). Er is een indrukwekkend aantal onderzoeken dat tot de vaststelling komt dat verwachtingen met betrekking tot de toekomst sterk verschillen naargelang het over de persoonlijke of de maatschappelijke toekomst gaat¹ (voor een vroeg voorbeeld zie Lessing, 1971, verder Goertzel & Rosenberg, 1982; Dua & Smyth, 1993; Zaleski et al., 1994; Eckersley, 1999; Arnett, 2000; Peetsma, 2000; Wenglert & Rosén, 2000; Reynolds et al., 2006; Elchardus & Smits, 2007; McElwee & Brittain, 2009). Men kan onomwonden spreken van persoonlijk optimisme en maatschappelijk pessimisme. Over het eigen leven zijn velen optimistisch; over de gang van zaken in de samenleving zijn velen pessimistisch. Het verschil is een gevolg van onder meer twee factoren. De eerste is een voluntaristische en activistische houding, eigen aan moderne culturen. Deze speelt vooral, ja bijna exclusief, op het persoonlijke niveau omdat de mensen de indruk hebben dat zij daar een verschil kunnen maken, greep hebben op wat er met hen gebeurt, terwijl zij zich machteloos voelen voor wat er met de samenleving, de wereld of het ecosysteem gebeurt (Wenglert & Rosén, 2000; Zaleski et al., 1994; Maschke & Stecher, 2009). Het verschil in de mate waarin men de persoonlijke en de maatschappelijke toekomst beheersbaar acht, zorgt al voor een groot verschil in persoonlijke en maatschappelijke toekomstverwachtingen. Omdat vele mensen het gevoel hebben dat zij op de maatschappelijke toekomst geen of weinig greep hebben, verschijnt deze in grote mate als een continuering van wat bestaat, als de uitkomst van een tendens waarop men als

---

¹ In het onderzoek gaat het soms over de toekomst van de maatschappij, soms over die van de wereld of het ecosysteem, we gebruiken daarvoor steeds het overkoepelende begrip 'maatschappelijke toekomst'.

individu geen vat heeft. De tweede oorzaak van het verschil tussen oordelen over de persoonlijke en de maatschappelijke toekomstverwachtingen ligt in de wijze waarop mensen oordelen over het eigen leven en over de gang van zaken in de samenleving. Om het eigen leven te beoordelen, kijken mensen naar hun directe omgeving: hun leven, hun gezin, hun werk, hun buurt, hun vrijetijdsbesteding en vakanties, ... Om de gang van zaken in de samenleving te beoordelen, willen ze zich informeren en kijken daarvoor dan vooral naar de media (Elchardus, 2011; Elchardus & De Keere, 2013). Daarom verschillen de oordelen over het persoonlijke leven en over de maatschappij nogal sterk van elkaar, ook al omdat de media, zeker de meer populaire media, niet zelden een dof beeld van de maatschappelijke situatie en toekomst schetsen.

Het kan dus met het meten van toekomstverwachtingen flink mislopen als men niet heel duidelijk het onderscheid maakt tussen persoonlijke en maatschappelijke toekomstverwachtingen. Dat gebeurt bijvoorbeeld onvoldoende bij gebruik van een vraag als "welke bedreigende gebeurtenissen men verwacht" als men daarbij niet duidelijk specificeert of men het over persoonlijk dan wel maatschappelijk bedreigende gebeurtenissen heeft (voor een voorbeeld, zie Jacobs et al., 2003: 227). Dit rapport handelt over bedreigingen van het persoonlijke leven. Daarom werden ook alle risico's gepersonaliseerd (zie tabel 1), bijvoorbeeld: "wat is de kans dat *u uw* werk verliest?" niet "wat is de kans dat de werkloosheid verhoogt" of "wat is de kans dat *u* onaangename burens krijgt?" niet "wat is de kans dat de kwaliteit van de buurten verslechtert".

2.1 Waardoor voelt men zich bedreigd?

Deze paragraaf beschrijft de risico's waardoor Belgische jongvolwassenen zich bedreigd voelen. De bedreigingen worden weergegeven in tabel 1. De vraag werd in een vooronderzoek voorbereid. De 16 risico's die in het vooronderzoek het meest frequent werden genoemd, werden aan de steekproef van jongvolwassenen voorgelegd.

Verschillende auteurs suggereren dat de hedendaagse bevolking ten prooi is gevallen aan intense gevoelens van bedreiging. Het werk van Beck (1986; 2007) over de risicomaatschappij heeft in de sociologie heel veel navolging gekend. Verschillende sociologen kijken nu naar de samenleving als een verzameling risico's waarmee mensen individueel worden geconfronteerd. Daardoor wordt dikwijls de indruk gewekt dat iedereen zich uitermate bedreigd voelt.

Wat de Belgische jongvolwassenen betreft, dient men echter vast te stellen dat de proportie mensen die verschillende risico's waarschijnlijk achten, toch nog meevalt. Het blijkt immers dat voor 12 van de 16 opgesomde risico's de proportie die de kans op verwezenlijking daarvan klein of zeer klein acht groter is dan de proportie die deze kans groot of zeer groot acht. Dit wijst erop dat grote groepen zich niet sterk door de

opgesomde risico's bedreigd achten. Dat blijkt ook uit het gegeven dat voor 9 van de 16 vermelde risico's de proportie jongvolwassenen die de kans dat deze zich realiseren groot of zeer groot acht onder de 20% blijft. In het algemeen kan men zeggen dat een grote proportie van de Belgische jongvolwassenen hun persoonlijke levenskwaliteit niet erg bedreigd acht. Minder dan 20% acht het risico groot of zeer groot dat zij hun werk verliezen, zij hun schulden niet meer kunnen afbetalen, zij in de armoede belanden, zij vereenzamen, hun huwelijk stuk loopt, hun kinderen het slecht doen op school. Die risico's worden dus niet waarschijnlijk geacht door tachtig percent of meer van de jongvolwassenen. Men kan dat gegeven natuurlijk op twee manieren bekijken. Die risico's wijzen op een groot, ja zelfs schrijnend gebrek aan zekerheid bij een niet verwaarloosbaar deel van de bevolking: nagenoeg 20% acht het waarschijnlijk dat ze hun job verliezen, 14% schat het risico hoog in dat zij hun schulden niet meer zullen kunnen afbetalen en 12% denkt dat het risico dat zij in de armoede belanden groot tot zeer groot is. Tussen de 10 en de 20% van de jongvolwassenen leeft dus wel met een bijzonder hoog niveau van bestaansonzekerheid. Later in dit rapport komen we terug op de vraag voor welke groepen mensen dat het geval is.

Tabel 1: De bedreigingen van het persoonlijk levenscomfort (in %) volgens Belgische jongvolwassenen

Hoe groot schat u de kans dat...	N	(Zeer) klein	Tussen beide	(Zeer) groot	(Zeer) groot/ (zeer) klein
...u steeds harder moet gaan werken	1892	12,1	33,7	54,2	4,50
...u in de komende jaren zal moeten bezuinigen op uw huishouden	1888	22,4	35,2	42,4	1,89
...u zich de komende jaren minder luxe zal kunnen veroorloven	1889	27,0	41,5	31,5	1,17
...uw kinderen de verkeerde vriendjes krijgen	1331	24,3	50,2	25,5	1,05
...u zich geen vakantie meer kunt veroorloven	1892	36,1	33,5	30,3	0,84
...er te veel vreemdelingen in uw buurt komen wonen	1890	37,3	33,6	29,1	0,78
...u het in de komende jaren financieel minder goed zult hebben dan nu	1888	36,2	41,2	22,6	0,63
...u onaangename burens krijgt	1895	31,9	49,1	19,0	0,60
...uw gezondheid achteruitgaat	1894	36,9	44,9	18,2	0,49
...uw directe woonomgeving zal verslechteren	1886	45,7	33,4	20,9	0,46
...u uw werk verliest	1698	44,9	35,3	19,8	0,44
...u uw schulden niet meer kunt afbetalen	1886	56,3	29,6	14,1	0,25
...uw relatie/huwelijk stuk loopt	1591	55,8	31,7	12,5	0,22
...uw kinderen het slecht doen op school	1320	40,3	51,0	8,8	0,22
...u in de armoede belandt	1885	62,5	25,2	12,2	0,20
...u niet meer terecht kunt bij uw naasten om problemen te bespreken	1891	64,2	24,5	11,3	0,18

Noot: De percentages betreffen de geldige percentages. Voor de variabelen die betrekking hebben op kinderen, relatie en werk betekent dit dat de percentages berekend zijn zonder de antwoorden van mensen die op het moment van bevraging geen kinderen, relatie en/of werk hebben.

Naast de risico's die wel een bijzonder negatieve impact zouden hebben op de levenskwaliteit (werkloosheid, faillissement, armoede, vereenzaming) zijn er een aantal minder ingrijpende risico's waarvan de verwezenlijking door een grotere proportie van de jongvolwassenen waarschijnlijk wordt geacht. Een groot aantal daarvan zijn van

sociaaleconomische aard. Bijna 55% van de jongvolwassenen acht het risico (zeer) groot dat zij steeds harder zullen moeten werken; ruim 42% verwacht dat zij de komende jaren moeten bezuinigen op het huishouden; 32% verwacht dat zij zich minder luxe zullen kunnen veroorloven; 30% vreest dat zij zich geen vakanties meer zullen kunnen veroorloven en 23% verwacht dat ze het financieel minder goed zullen krijgen. Het is duidelijk dat een vrij grote groep van de jongvolwassenen vreest dat hun welvaart ernstig bedreigd is en zij harder zullen moeten werken voor minder.

Naast de sociaaleconomische tekenen zich twee andere bedreigingen af. Een daarvan betreft de onmiddellijke woonomgeving. 21% vreest dat die zal verslechteren en 29% verwacht dat er in hun buurt teveel vreemdelingen zullen komen wonen. De achteruitgang van de buurt kan op verschillende manieren worden gevoeld: onveiligheid, verloedering, sociale desintegratie, dalende vastgoedprijzen of ontwaarding van de huizen, ... In het onderzoek werden slechts twee vragen over de buurt gesteld. Het is waarschijnlijk dat mensen die daar bevestigend op antwoorden ook andere specifieke problemen zien met de buurt.

Iets meer dan een kwart van de jongvolwassenen die kinderen hebben, vreest dat hun kinderen de verkeerde vriendjes krijgen. Ook de vrees dat de kinderen het minder goed gaan doen op school leeft, doch slechts bij 9% van de respondenten die kinderen hebben. Sommige auteurs spreken van een sacralisering van het kind (Zelizer, 1985). Dit is een houding die zich onder meer uit in grote bezorgdheid over de kinderen en verwoede pogingen om hen zoveel mogelijk voor onheil te behoeden (Roche, 1999). Dat komt tot uiting in de vrees dat de kinderen de verkeerde vriendjes krijgen, die tot de top vijf van de gevreesde risico's behoort.

2.2 Patronen van bedreigingen

Om na te gaan of er zich in de gepercipieerde bedreigingen patronen aftekenen, werd een principale componentenanalyse uitgevoerd (waarvan de resultaten hier niet in tabelvorm worden weergegeven). Uit die analyse blijkt dat er één sterke component is die de sociaaleconomische risico's groepeerd. Daarnaast zijn er nog twee andere dimensies van risico's: de bedreigingen met betrekking tot de kinderen en de buurt. Omdat de belangrijkste bedreiging toch de sociaaleconomische is en omdat voor die bedreiging een heel goede schaal kan worden gebouwd, richten we in dit rapport verder de aandacht op die bedreiging (zie tabel 2). De uitspraak die het meest indicatief is voor de sociaaleconomische bedreiging is de vrees dat men zich geen vakanties meer zal kunnen veroorloven, wat gevreesd wordt door 30% van de jongvolwassenen. Waarschijnlijk vertaalt sociaaleconomische onzekerheid voor veel mensen zich nagenoeg meteen in (soms pijnlijke) beslissingen betreffende de vakantie en het geld dat daaraan kan worden besteed.

Tabel 2: Factoranalyse sociaaleconomische risico's (N=1.846)

	Componentladingen
Dat u zich geen vakantie meer kunt veroorloven	,852
Dat u in de komende jaren zal moeten bezuinigen op uw huishouden	,791
Dat u zich de komende jaren minder luxe zal kunnen veroorloven	,789
Dat u in de armoede belandt	,742
Dat u het in de komende jaren financieel minder goed zult hebben dan nu	,720
Dat u uw schulden niet meer kunt afbetalen	,714
Dat u steeds harder moet gaan werken	,679
Eigenwaarde	4,432
Cronbach's Alpha	,903

2.3 Wie voelt zich bedreigd?

In deze paragraaf gaan we na wie bestaansonzeker is, wie gelooft dat de sociaaleconomische risico's bewaarheid zullen worden, wie zich met andere woorden sociaaleconomisch bedreigd voelt.

We controleren voor de volgende achtergrondvariabelen: Opleidingsniveau, gezondheid, taalgemeenschap, mediavorkeur, al dan niet moslim zijn, de arbeidsmarktsituatie, de leeftijd en het geslacht.

Het onderwijsniveau wordt gemeten aan de hand van een variabele die peilt naar het hoogst behaalde diploma van de respondent. De oorspronkelijke zes categorieën zijn teruggebracht tot 3, op basis van UNESCO's International Standard Classification of Education (UNESCO, 2008). We maken het onderscheid tussen laag- (ISCED 0-2: geen, lager onderwijs en lager secundair onderwijs), midden- (ISCED 3-4: secundair/middelbaar onderwijs) en hoogopgeleiden (ISCED 5-6: hoger onderwijs buiten de universiteit en universitair onderwijs).

Om na te gaan wat het effect van gezondheid is werd op basis van een aantal vragen betreffende de gezondheid een schaal gevormd die de gezondheid meet² (zie tabel 3). Een hoge score duidt op een goede gezondheid.

De moslims zijn van de overige groepen onderscheiden op basis van een zelfomschrijving op levensbeschouwelijk of religieus gebied. Door middel van een dummy zijn de respondenten die zich identificeerden als strikt of niet-strikt gelovig moslim of iemand die twijfelt maar toch min of meer moslim is, onderscheiden van de overige religieuze categorieën. Van de bevraagde jongvolwassenen gaven 191 mensen aan moslim te zijn (10% van de onderzoekspopulatie).

² Het betreft een zeer goede schaal met een Cronbach's Alpha= 0,92.

Tabel 3: Principale componentenanalyse naar de gezondheidspositie

	Componentladingen
Beperking activiteiten door ziekte: Uw sociale contacten	-,909
Beperking activiteiten: Uw gezinsleven	-,906
Beperking activiteiten: Uw huishoudelijke taken	-,899
Beperking activiteiten: Uw werkzaamheden	-,863
Beperking activiteiten: Uw hobby's	-,858
Hoe is uw gezondheidspositie in het algemeen?	,631
Eigenwaarde	4,335
Cronbach's Alpha	,922

De variabele taalgemeenschap werd geconstrueerd op basis van de taal van de vragenlijst die de respondent heeft teruggestuurd. Respondenten die woonachtig waren in Vlaanderen kregen een Nederlandstalige vragenlijst opgestuurd; respondenten woonachtig in Wallonië ontvingen een Franstalige vragenlijst. De verzending voor de Brusselaars is gebeurd op basis van de taal van de identiteitskaart van de betreffende respondent. Respondenten die vroegen naar een vragenlijst in de andere taal kregen deze per post opgestuurd. De verdeling naar taalgemeenschap wordt weergegeven in tabel 4.

Tabel 4: Verdeling naar taalgemeenschap in de steekproef

	In aantallen	In %
Nederlandstalig	1101	56,4
Franstalig	850	43,6
Totaal	1951	100

De mediavorkeur wordt geconstrueerd op basis van de vragen naar de voorkeur voor zenders en kranten. Er is voor gekozen om de analyses per taalgroep uit te voeren omdat het medialandschap sterk verschilt tussen de landsdelen. Voor de Nederlandstaligen bleken er zich twee componenten af te tekenen in de mediavorkeur. (zie tabel 5). Voor Franstaligen was er 1 component die ruim 2 keer groter is dan de overige componenten, waardoor er voor Franstaligen is besloten om één component te behouden (zie tabel 6).

Tabel 5: Principale componentenanalyse naar mediavorkeur van Nederlandstaligen in de steekproef

Variabelen	Elitair	Populair
De Standaard (1-5)	,819	-,168
Canvas (1-5)	,807	,061
De Morgen (1-5)	,795	-,100
Eén (1-5)	,681	,268
VIER (1-5)	,079	,780
2BE (1-5)	-,142	,727
VTM (1-5)	-,303	,687
Het Laatste Nieuws / De Nieuwe Gazet (1-5)	,120	,650
Het Nieuwsblad / De Gentenaar (1-5)	,390	,587
Eigenwaarde	2,702	2,491
Cronbach's alpha	,800	,715
Component Correlatie		,027

Noot: De componentladingen zijn verkregen na oblieke rotatie.

In de mediavorkeur van de Nederlandstaligen tekenen zich twee componenten af. De eerste geeft de voorkeur voor de meer elitaire media aan, de tweede voor de meer populaire media. Beide schalen hebben een goede interne consistentie (Cronbach's Alpha=,80 en ,72). Een hoge score betekent een voorkeur voor een meer elitaire mediavorkeur of een meer populaire mediavorkeur. Tussen de twee voorkeuren bestaat geen tegenstelling. Zij zijn nagenoeg onafhankelijk van elkaar ($r=,03$). Dat betekent dat men tegelijk de elitaire en de populaire media kan afwijzen of goed vinden. Een dergelijk patroon komt overeen met wat de onderzoekers van cultuurparticipatie omnivoriteit noemen: het gegeven dat heel wat mensen in hun smaakpakket nu mengen tussen wat voorheen "hoge" en "lage" cultuur werd geacht. Het gegeven dat de twee dimensies – elitaire en populaire mediavorkeur – als onafhankelijke dimensies kunnen worden beschouwd, betekent geenszins dat iedereen ze evenzeer waardeert. Er kan wel degelijk een groot verschil zijn in de mate waarin specifieke individuen de elitaire dan wel de populaire media waarderen en gebruiken. De onafhankelijkheid van de dimensies betekent enkel dat over de onderzochte bevolkingsgroep in zijn geheel, er geen noemenswaardige samenhang is tussen de mate waarin de elitaire en de populaire media worden gewaardeerd. Het opmerkelijke is wel dat in de perceptie van de Nederlandstaligen het medialandschap multidimensionaal is; dat zij sommige media percipiëren als van een andere soort dan andere media. Opvallend is dat een dergelijke perceptie niet bestaat in het Franstalige landsgedeelte (tabel 6). Daar vormen de mediavorkeuren slechts één dimensie. Ook deze schaal heeft een goede interne consistentie (Cronbach's Alpha=,82). Die dimensie geeft dan eigenlijk weer of men massamedia waardeert of niet. De mediavariabelen meten aldus iets heel verschillends in de twee landsdelen: een voorkeur voor elitaire en populaire massamedia in het Nederlandstalige landsgedeelte; een voorkeur voor massamedia in het Franstalige landsgedeelte. De basis van dat verschil ligt misschien in de media zelf. Het verschil

tussen meer elitaire en meer populaire media is denkkelijk meer uitgesproken in de Nederlandstalige dan in de Franstalige media³.

Tabel 6: Principale componentenanalyse naar mediavorkeur van Franstaligen in de steekproef

	Componentladingen
L'Avenir (1-5)	,731
La Deux (1-5)	,723
La Une (1-5)	,709
La Libre Belgique (1-5)	,685
Le Soir (1-5)	,663
TF1 (1-5)	,629
RTL-TVI (1-5)	,619
La Dernière Heure / Les Sports (1-5)	,616
Eigenwaarde	3,628
Cronbach's alpha	,823

De arbeidsmarktsituatie is geconstrueerd op basis van een combinatie van verschillende variabelen die gebruikt werden in een eerder rapport in deze reeks. We onderscheiden verschillende arbeidsmarktstatuten, waarbij we de werkenden opdelen in mensen met een preciaire of niet preciaire arbeidsmarktpositie. Dit is bepaald op basis van zelfrapportage omtrent de angst om hun job te verliezen of niet snel een nieuwe job te vinden. De verdeling wordt weergegeven in tabel 7.

Tabel 7: Verdeling van de arbeidsmarktsituatie

	Aantal	Percentage	Geldig percentage
Werkloos	185	9,5	10,8
Invalide, werkonbekwaam, ziek	55	2,8	3,2
Vrijwillig niet-werkend (student, huisman/vrouw)	92	4,7	5,3
Werkzaam maar preciaire werkzekerheid	374	19,1	21,7
Werkzaam met goede werkzekerheid	1019	52,2	59,1
Totaal	1440	88,4	100
Missing	227	11,6	
Geldig totaal	1951	100,0	

De leeftijd van de respondent is berekend op basis van zijn of haar geboortjaar. Het geslacht van de respondent is gebaseerd op zelfrapportage.

De hierboven beschreven variabelen zijn ingevoerd in een lineaire regressieanalyse. Daarbij wordt nagegaan in welke mate verschillende groepen sociaaleconomische risico's vrezen (zie tabel 8). De angst voor sociaaleconomische risico's laat zich overigens vrij goed verklaren op basis van die verschillende kenmerken ($R^2=27\%$).

³ Omdat de variabelen per taalgroep zijn uitgevoerd, hebben Nederlandstaligen per definitie een missing op de Franstalige mediacomponent. Franstaligen hebben missings op de twee Nederlandstalige componenten. In de analyses worden de daardoor ontbrekende scores gelijk gesteld aan 0, het gemiddelde op de factorscores.

Tabel 8: Lineaire regressieanalyse naar het geloof in sociaaleconomische risico's (N=1.259)

	β	Sig.
(Constant)		*
Onderwijsniveau (ref.: midden)		
°Laag	,026	n.s.
°Hoog	-,158	***
Gezondheid	-,162	***
Elitaire mediavorkeur Nederlandstaligen	-,141	***
Populaire mediavorkeur Nederlandstaligen	,016	n.s.
Mediavorkeur Franstaligen	,034	n.s.
°Moslim (ref.: andere levensbeschouwingen)	-,034	n.s.
Arbeidsmarktsituatie (ref.: werkzaam met goede werkzekerheid)		
°Werkloos	,179	***
°Invalide, arbeidsongeschikt	-,013	n.s.
°Niet werkzaam (student, huisman/vrouw)	,050	n.s.
°Werkzaam met preciaire werkzekerheid	,217	***
°Man (ref.: vrouw)	-,097	***
Leeftijd	,040	n.s.
°Franstalig (ref.: Nederlandstalig)	,186	***
Adjusted R ²	,268	

* $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$; n.s.= non significant

Omdat zij de toename van angst en risicobewustzijn waarnamen in een maatschappij die, als men ze kalm bekijkt, waarschijnlijk meer zekerheid en risicocontrole biedt dan ooit door de mensheid werd ervaren, lieten een aantal auteurs zich verleiden tot de stelling dat mensen, paradoxaal genoeg, meer onzekerheid en risico's zien naarmate zij meer zekerheid hebben (Evers & Nowotny, 1987: 6; Furedi, 1997). Dergelijke paradoxale stellingen zijn leuk, maar hebben ze ook enige grond van waarheid? De auteurs die ze formuleerden onderzochten dat niet. Zij transponeren een samenhang op maatschappelijk niveau (samenlevingen die veel zekerheid bieden, hebben toch bevolkingen die zich bedreigd voelen) naar een individueel niveau (individuen met meer zekerheid ervaren meer onzekerheid). Het is altijd gevaarlijk en doorgaans verkeerd dat te doen. De huidige gegevens laten toe dat te toetsen: is de perceptie van sociaaleconomische bedreiging groter naarmate men meer zekerheid heeft? Dat is niet het geval. Het tegendeel is waar. Mensen die werkzaam zijn maar vrezen voor hun job zien veel meer sociaaleconomische bedreigingen dan de anderen ($\beta = ,22$). Het gaat om mensen met een contract van onbepaalde duur, maar die vrezen voor hun job of om mensen met een tijdelijk contract die niet zeker zijn dat zij na afloop snel ander werk zullen hebben. Dit effect is eigenlijk vanzelfsprekend omdat deze mensen vrezen voor hun job. We zien trouwens dat ook de werklozen in grotere mate sociaaleconomische bedreigingen zien ($\beta = ,18$). Het belangwekkende van die vaststellingen is dat de bedreiging van werkzekerheid leidt naar het veralgemenen van de sociaaleconomische bedreiging: we zullen harder moeten werken voor minder en onze welvaart is bedreigd. Dit bevestigt nogmaals dat werkzekerheid een heel belangrijke vorm is van zekerheid en van vertrouwen in de toekomst.

Daarnaast zien we dat een aantal factoren de sociaaleconomische bedreiging doet afnemen. Dat geldt voor een hoge opleiding ($\beta=-,16$) en een goede gezondheid ($\beta=-,16$). Het gaat daarbij specifiek om de voordelen van een hogere opleiding. Tussen een lage (equivalent lager secundair) en middenopleiding (equivalent hoger secundair) is er op dit vlak geen verschil. Zowel voor de opleiding als voor de goede gezondheid gaat het om de toerusting van de betrokken individuen. Het is duidelijk dat gezonde, hoogopgeleide mensen deze samenleving zien als een kenniseconomie en prestatie maatschappij waarin zij betere kansen hebben en dus minder sociaaleconomische risico's lopen. Mensen met daarentegen een lager opleidingsniveau en/of slechte gezondheid geloven dat zij veel risico's zullen lopen. Deze bevinding ondersteunt nogmaals (zie ook rapporten 2 en 3 uit deze reeks) dat onze samenleving wordt ervaren als een prestatie maatschappij, waarin men een goede gezondheid moet hebben om grote sociaaleconomische risico's te kunnen vermijden, en een goede kans te hebben het beter te doen dan de ouders en zijn ideale loopbaan en leefstijl te verwezenlijken.

Er is eveneens een effect van de mediavorkeur, niet in het Franstalige, maar wel in het Nederlandstalige landsgedeelte. Of men als Franstalige van massamedia houdt of niet, heeft geen effect op de mate waarin men zich sociaaleconomisch bedreigd acht. Bij de Nederlandstaligen is er wel een effect. Hoe groter de voorkeur voor elitaire media, hoe lager het gevoel van sociaaleconomische bedreiging ($\beta=-,14$). Dit effect komt niet tot stand omdat de mensen met een meer elitaire mediavorkeur hoger opgeleid zijn of meer werkzekerheid hebben, minder werkloos zijn of gezonder zijn. Dat is wel allemaal het geval, maar voor die factoren wordt gecontroleerd en dus kan de waargenomen media-invloed niet daaraan worden toegeschreven. Het effect heeft waarschijnlijk te maken met het gegeven dat meer elitaire media een minder sensationeel en minder bedreigend beeld van de wereld ophangen⁴. Het idee van de risico's met betrekking tot het eigen leven lijkt dus toch gedeeltelijk beïnvloed te worden door de perceptie van de media op de maatschappij.

Er is ook een sterk effect van de taalgemeenschap ($\beta=,19$). Het gevoel van sociaaleconomische bedreiging leeft veel meer in het Franstalige landsgedeelte dan onder de Nederlandstaligen. Ook hier is het belangrijk voor ogen te houden dat in het model wordt gecontroleerd voor tewerkstelling, werkzekerheid, opleidingsniveau en gezondheid. Het vastgestelde verschil kan, met andere woorden, niet rechtstreeks worden verklaard

---

⁴ De invloed van de media op de mate waarin men zich sociaaleconomisch bedreigd voelt, komt niet rechtstreeks tot stand. De media hebben weinig of geen rechtstreekse invloed op hoe de mensen hun persoonlijke situatie inschatten. Daarvoor kunnen de mensen naar die situatie zelf kijken. De media hebben daarentegen een grote invloed op hoe de mensen de gang van zaken in de samenleving inschatten en een negatieve kijk op de maatschappelijke ontwikkeling doet mensen ook vrezen voor hun eigen toekomst. Zo komt de invloed van de media op het persoonlijk toekomstbeeld tot stand.

door een groter aantal werklozen en werkonzekereren bij de Franstaligen. De vaststelling betekent dat ook een hoogopgeleide Franstalige met werkzekerheid meer sociaaleconomische bedreigingen ziet dan zijn Nederlandstalige evenknie. In tabel 9 kijken we enkel naar hoogopgeleide jongvolwassenen die een hoge mate van werkzekerheid genieten. Voor een aantal van de risico's zijn er geen verschillen. Zo verwachten weinig van deze mensen dat ze in de armoede zullen belanden (1%) of hun schulden niet meer zullen kunnen afbetalen (2%) en die proportie verschilt niet noemenswaardig tussen de taalgemeenschappen. Dat laatste geldt ook voor de verwachting dat men in de toekomst harder zal moeten werken. Bij de 40% verwacht dat en ook hier is er geen noemenswaardig verschil tussen de taalgemeenschappen. Voor één van de stellingen – de verwachting dat men het in de komende jaren financieel minder goed zal hebben dan nu - is de proportie die zich daardoor bedreigd voelt groter onder de Nederlandstaligen (12%) dan onder de Franstaligen (8%). Voor de andere drie risico's is het gevoel van bedreiging steeds meer verspreid onder de Franstalige hoogopgeleide jongvolwassenen met een hoge mate van werkzekerheid, dan onder hun Nederlandstalige tegenhangers. Dat is bijzonder opvallend voor de vrees dat men op het huishouden zal moeten bezuinigen. 18% van de Nederlandstaligen en niet minder dan 48% van de Franstaligen vreest dat. Dit is wel een bijzonder groot verschil, een uitschieter vergeleken met de andere verschillen. Het valt net uit te sluiten dat de vertaling van deze uitspraak geleid heeft tot een andere connotatie in het Frans dan in het Nederlands. Het voordeel van te werken met schalen is precies dat et dergelijke, itemgebonden verschillen in connotaties minder zwaar laat wegen.

Tabel 9: De bedreigingen van de sociaaleconomische situatie (in %) bij hoogopgeleide Belgische jongvolwassenen met een goede werkzekerheid naar taalgemeenschap (N=535)

		(Zeer) klein	Tussen beide	(Zeer) groot	Totaal
...u het in de komende jaren financieel minder goed zult hebben dan nu	,00 Nederlandstalig	53,5%	34,7%	11,8%	100,0%
	1,00 Franstalig	50,0%	42,2%	7,8%	100,0%
	Totaal	52,4%	37,0%	10,6%	100,0%
...u uw schulden niet meer kunt afbetalen	,00 Nederlandstalig	80,6%	17,7%	1,6%	100,0%
	1,00 Franstalig	72,9%	24,7%	2,4%	100,0%
	Totaal	78,3%	19,9%	1,9%	100,0%
...u zich de komende jaren minder luxe zal kunnen veroorloven	,00 Nederlandstalig	48,1%	35,8%	16,1%	100,0%
	1,00 Franstalig	29,3%	48,8%	22,0%	100,0%
	Totaal	42,4%	39,7%	17,9%	100,0%
...u in de komende jaren zal moeten bezuinigen op uw huishouden	,00 Nederlandstalig	47,0%	35,2%	17,7%	100,0%
	1,00 Franstalig	13,3%	39,8%	47,0%	100,0%
	Totaal	36,6%	36,6%	26,8%	100,0%
...u zich geen vakantie meer kunt veroorloven	,00 Nederlandstalig	62,8%	26,4%	10,8%	100,0%
	1,00 Franstalig	45,8%	39,8%	14,5%	100,0%
	Totaal	57,5%	30,5%	11,9%	100,0%
...u steeds harder moet gaan werken	,00 Nederlandstalig	18,8%	40,1%	41,1%	100,0%
	1,00 Franstalig	15,7%	44,6%	39,8%	100,0%
	Totaal	17,8%	41,4%	40,7%	100,0%
...u in de armoede belandt	,00 Nederlandstalig	89,5%	9,2%	1,4%	100,0%
	1,00 Franstalig	86,1%	12,7%	1,2%	100,0%
	Totaal	88,4%	10,3%	1,3%	100,0%

Het blijkt dat ten gevolge van de minder gunstige sociaaleconomische situatie in het Franstalige landsgedeelte daar sterker de indruk leeft dat men op de levensstandaard zal moeten inleveren. Het gevoel van sociaaleconomische bedreiging groeit niet enkel op basis van de eigen ervaringen, maar ook op basis van wat men rond zich waarneemt. Een dergelijk effect werd eerder beschreven door Bandura (1997).

Verder is er nog een klein effect van het geslacht. Vrouwen voelen zich sociaaleconomisch iets minder bedreigd dan mannen.

Er blijkt geen effect uit te gaan van al dan niet moslim zijn. Moslims zien zich in gelijke mate als niet-moslims bedreigd door sociaaleconomische risico's. Moslims worden hier onderscheiden omdat zij een belangrijke, nieuwe levensbeschouwelijke groep vormen in de samenleving, maar ook omdat zij de positie weergeven van een bevolkingsgroep die uit de immigratie is ontstaan en daardoor dikwijls nog een specifieke sociaaleconomische positie bekleedt. Dat blijkt, na de andere controles in het model, echter niet het geval voor de mate van bestaansonzekerheid.

De verschillende waargenomen effecten zijn grotendeels additief. Dit wil zeggen dat men meer sociaaleconomische bedreiging zal ervaren naarmate men en Franstalig en laagopgeleid en minder gezond is. Om het gevolg daarvan te illustreren maken we contrastgroepen (zie tabel 10).

We onderscheiden enerzijds:

- Nederlandstaligen,
- die hoogopgeleid zijn,
- aan de slag zijn met een grote mate van werkzekerheid
- en behoren tot de 60% meest gezonde mensen (n=212)

en anderzijds:

- Franstaligen,
- die laag of middenopgeleid zijn,
- werkloos zijn of werkzaam met een preciaire werkzekerheid en
- behoren tot de 40% minst gezonde mensen (n=100).

Het is alsof de twee groepen op verschillende planeten leven (zie tabel 10). De eerste leeft vrij zorgeloos, de tweede gaat gebukt onder de zorgen. Voor de eerste groep, die van de zorgelozen, is het risico dat zij hun schulden niet meer kunnen afbetalen en/of in de armoede belanden, nagenoeg onbestaande. Slechts 0,7% van de mensen in die groep achten dat risico groot tot zeer groot. Bij de bedreigden wordt het risico op armoede door 36% en het risico op failliet door 43% groot tot zeer groot geacht.

Van de eerste groep vreest 9% geen vakantie meer te kunnen nemen, acht 9% de kans groot dat men het in de toekomst financieel minder goed zal doen, denkt 13% dat men

zich in de toekomst minder luxe zal kunnen veroorloven en verwacht 15% te moeten bezuinigen op het huishouden. Bij de andere groep zijn de overeenkomstige percentages 69% (vakantie), 43% (financieel minder goed), 54% (minder luxe) en 75% (bezuinigen op huishouden).

In de eerste groep verwacht 38% dat men in de toekomst harder zal moeten werken, in de tweede groep 79%.

Tabel 10: Percentage dat bepaalde sociaaleconomische risico's inschat als (zeer) groot (N=312)		
		(Ze)er groot
...u het in de komende jaren financieel minder goed zult hebben dan nu	1,00 Nederlandstalig, 60% meest gezond, hoogopgeleid en een goede werkzekerheid	8,6%
	2,00 Franstalig, 40% minst gezond, laag- of midden opgeleid, werkloos of een preciaire werkzekerheid	42,9%
...u uw schulden niet meer kunt afbetalen	1,00 Nederlandstalig, 60% meest gezond, hoogopgeleid en een goede werkzekerheid	1,4%
	2,00 Franstalig, 40% minst gezond, laag- of midden opgeleid, werkloos of een preciaire werkzekerheid	42,7%
...u zich de komende jaren minder luxe zal kunnen veroorloven	1,00 Nederlandstalig, 60% meest gezond, hoogopgeleid en een goede werkzekerheid	13,2%
	2,00 Franstalig, 40% minst gezond, laag- of midden opgeleid, werkloos of een preciaire werkzekerheid	53,6%
...u in de komende jaren zal moeten bezuinigen op uw huishouden	1,00 Nederlandstalig, 60% meest gezond, hoogopgeleid en een goede werkzekerheid	15,2%
	2,00 Franstalig, 40% minst gezond, laag- of midden opgeleid, werkloos of een preciaire werkzekerheid	74,5%
...u zich geen vakantie meer kunt veroorloven	1,00 Nederlandstalig, 60% meest gezond, hoogopgeleid en een goede werkzekerheid	9,0%
	2,00 Franstalig, 40% minst gezond, laag- of midden opgeleid, werkloos of een preciaire werkzekerheid	69,4%
...u steeds harder moet gaan werken	1,00 Nederlandstalig, 60% meest gezond, hoogopgeleid en een goede werkzekerheid	38,4%
	2,00 Franstalig, 40% minst gezond, laag- of midden opgeleid, werkloos of een preciaire werkzekerheid	78,6%
...u in de armoede belandt	1,00 Nederlandstalig, 60% meest gezond, hoogopgeleid en een goede werkzekerheid	1,9%
	2,00 Franstalig, 40% minst gezond, laag- of midden opgeleid, werkloos of een preciaire werkzekerheid	36,4%

Het is duidelijk dat het gevoel van onzekerheid en bedreiging in België bijzonder ongelijk verdeeld is, en de ongelijke verdeling van de bedreiging is uiteraard een uiting van de ongelijkheid in de samenleving. Werkzekerheid, opleiding, gezondheid en taalgemeenschap spelen daarin de belangrijkste rol. Door met die kenmerken rekening te houden, bakent men groepen af waarvoor aan de ene kant het risico op armoede nagenoeg onbestaande wordt geacht en aan de andere kant nagenoeg 4 op de 10 mensen de kans op armoede en falen groot tot zeer groot achten. Van de niet bedreigde groep, om hem zo te noemen, vreest 1 à 15% (afhankelijk van de specifieke vorm) financiële achteruitgang. In de bedreigde groep is dat 43 tot 74%. In de eerste groep vreest nagenoeg niemand arm te worden en acht slechts 9% het waarschijnlijk dat men zich geen vakanties meer zal kunnen veroorloven; in de andere groep vreest 4 op de 10 armoede en acht 7 op de 10 het waarschijnlijk dat men vakanties zal moeten opgeven.

3 De toekomstverwachtingen bedreigd

Om de betekenis van het gevoel van sociaaleconomische bedreiging nader te exploreren gaan we na in welke mate het een invloed heeft op de toekomstverwachtingen. In de vorige rapporten werden twee toekomstverwachtingen geëxploreerd. In rapport 2 werd nagegaan in welke mate de jongvolwassenen geloven de levenskwaliteit van hun ouders te kunnen evenaren of overtreffen. In rapport 3 stond centraal in welke mate ze denken hun ideale loopbaan te kunnen verwezenlijken. In sectie 3.1 wordt gekeken naar de vergelijking met de ouders, in sectie 3.2 naar de mate waarin men meent de ideaal geachte levensstijl te kunnen uitbouwen, waarvan de eerder behandelde verwachtingen omtrent de ideale loopbaan een onderdeel is.

3.1 De levenskwaliteit van de ouders bereiken of overtreffen

Model 1 in tabel 11 is een weergave van het finale model uit het rapport 2 over de vergelijking met de ouders⁵. In model 2 wordt de mate waarin men zich sociaaleconomisch bedreigd voelt, ingebracht. Dit blijkt een heel sterk effect ($\beta = -.41$) te hebben op de mate waarin men denkt de levenskwaliteit van de ouders te kunnen evenaren of te overtreffen. Wie zich sociaaleconomisch bedreigd voelt, schat die kans lager in en hoe sterker men zich bedreigd voelt, hoe lager men die kans inschat. De variantie die door het model wordt verklaard, verdubbelt van 12 naar 24%. De mate waarin men de levenskwaliteit van de ouders meent te kunnen evenaren of overtreffen wordt in feite in grote mate bepaald door de mate waarin men zijn toekomst sociaaleconomisch bedreigd acht.

De vergelijking tussen de twee modellen laat ook toe een aantal van de eerder (in model 1) vastgestelde effecten nader te duiden. Zo worden de effecten van werkloosheid, van een preciaire tewerkstelling, van een gebrek aan inkomensmobiliteit insignificant. Die effecten van de sociaaleconomische positie op het toekomstoptimisme worden met andere woorden verklaard omdat mensen in die posities zich bestaansonzeker voelen en omdat dit gevoel hen tot pessimisme stemt, hen niet toelaat te geloven dat zij het even goed of beter gaan doen dan hun ouders. Dezelfde reden kan waarschijnlijk het in sterkte afgenomen effect van gezondheid verklaren: een deel van het effect van gezondheid kan verklaard worden door sociaaleconomische bedreiging. Mensen die gezondheidsproblemen hebben, voelen zich kwetsbaarder voor sociaaleconomische bedreigingen. Dat er desondanks een effect van gezondheid blijft, komt waarschijnlijk

---

⁵ Het model verschilt op één punt van dat gepresenteerd in rapport 2 (daar werd een onderscheid gemaakt tussen werkenden, niet-werkenden en studenten). De variabele die de arbeidsmarktparticipatie meet werd op basis van de bevindingen in rapport 3 licht aangepast, en die aangepaste versie wordt hier gebruikt.

omdat gezondheidsproblemen niet alleen leiden tot een grotere kwetsbaarheid voor sociaaleconomische risico's, maar ook andere aspecten van het leven belasten en daardoor leiden naar een minder positieve toekomstverwachting⁶. Ook het effect van de taalgemeenschap verdwijnt (wordt statistisch insignificant) omdat het ook kan worden toegeschreven aan de hogere graad van bestaansonzekerheid in het Franstalige landsgedeelte.

Tabel 11: Lineaire regressieanalyse naar de toekomstvergelijking ten opzichte van de ouders (N=1.349)

	Model 1		Model 2	
	β	Sig.	β	Sig.
(Constant)		n.s.		n.s.
Sociaaleconomische achtergrond				
Sociaaleconomische positie van de ouders	-,160	***	-,263	***
Arbeidsmarktsituatie (ref.: werkzaam met goede werkzekerheid)				
°Werkloos	-,087	**	-,049	n.s.
°Invalide, arbeidsongeschikt, ziek	-,051	n.s.	-,083	**
°Niet werkzaam (student, huisman/vrouw)	-,019	n.s.	-,006	n.s.
°Werkzaam met preciaire werkzekerheid	-,126	***	-,045	n.s.
Werkloosheidservaring (ref.: nooit werkloos)				
°Niet langer dan 1 jaar	,039	n.s.	,044	n.s.
°1 tot 2 jaar	-,024	n.s.	-,021	n.s.
°Langer dan 2 jaar	-,044	n.s.	-,027	n.s.
Sociale mobiliteit				
Onderwijsmobiliteit (ref.: constant)				
°Neerwaarts mobiel	-,003	n.s.	,028	n.s.
°Opwaarts mobiel	-,021	n.s.	-,059	*
Inkomensmobiliteit	,089	**	,039	n.s.
Overige achtergrond				
Gezondheid	,156	***	,090	***
°Open toekomst (ref.: gesloten toekomst)	,089	***	,060	**
°Moslim (ref.: overige levensbeschouwelijke groepen)	,178	***	,144	***
°Franstalig (ref.: Nederlandstalig)	-,105	***	-,026	n.s.
Leeftijd	-,018	n.s.	,005	n.s.
°Man (ref.: vrouw)	-,046	n.s.	-,077	**
Bedreigingen				
Sociaaleconomische bedreiging			-,406	***
Adjusted R ²	,125		,244	

*p<=.05; **p<=.01; ***p<=.001; n.s.= non significant

Door te controleren voor bestaansonzekerheid wordt het effect van de sociaaleconomische positie van het gezin van de ouders sterker. Dat effect was oorspronkelijk, voordat werd gecontroleerd voor bestaansonzekerheid, negatief. Hoe hoger de sociaaleconomische status van de ouders, hoe moeilijk de kinderen het vinden die status te evenaren of te overtreffen. Het is normaal een dergelijk effect te vinden, zeker na controle voor de sociaaleconomische status van de kinderen. De jongvolwassenen van goede komaf bereiken doorgaans een betere sociaaleconomische positie en deze geeft hen meer vertrouwen de levenskwaliteit van de ouders te evenaren. Het resterende rechtstreekse effect van de welvaart van het ouderlijke gezin, geeft dan

⁶ Eén van de zes aspecten waarmee de eigen levenskwaliteit met die van de ouders wordt vergeleken betreft trouwens de gezondheid.

de moeilijkheid weer een hoge levenskwaliteit en levensstandaard nog te overtreffen. Bijkomend controleren voor de bestaansonzekerheid (die lager is naarmate de sociaaleconomische status van de ouders hoger is) leidt ertoe dat het rechtstreekse effect van de kenmerken van het ouderlijke gezin nog zuiverder de moeilijkheid weerspiegelt een hoog niveau van welvaart nog te overtreffen. Daarom wordt dit effect sterker (van $\beta = -0,16$ naar $-0,26$).

3.2 De bedreiging van het ideale leven

Op het einde van de vragenlijst, nadat de respondent had aangegeven hoe hij of zij het ideale persoonlijke leven voor zich ziet, werd gevraagd of men op vijf verschillende domeinen verwacht dat ideaal ooit te zullen bereiken (zie tabel 12). Eén van die vragen had betrekking op de carrière, die in rapport 3 al uitvoerig aan bod kwam.

Tabel 12: Verdeling van de verwachtingen (in %) om de ideale persoonlijke toekomst te bereiken op verschillende domeinen (N=1.875)

	Nee, zeker niet	Nee, waarschijnlijk niet	Ja, waarschijnlijk	Ja, zeker
Uw gezinsleven	1,1	6,7	59,4	32,8
Uw carrière	2,0	16,5	68,2	13,2
Uw woning	1,5	13,9	60,1	24,5
Uw woonomgeving	1,2	17,4	60,3	21,1
Uw vrijetijdsbesteding	1,5	18,6	62,7	17,2

De antwoorden hier bevestigen volkomen de vaststellingen uit rapport 2 betreffende de vergelijking met de ouders en uit rapport 3 betreffende het verwezenlijken van de loopbaan. De jongvolwassenen zijn op dat vlak bijzonder optimistisch. Afhankelijk van het aspect van de levensloop antwoordt 80 tot 92% dat zij hun ideaal waarschijnlijk of zeker zullen bereiken. Niet minder dan 17 tot 33% antwoordt dat ze dat "zeker" zullen doen.

Het meest optimistisch is men betreffende het gezinsleven: 33% zegt zeker te zijn op dat vlak zijn ideaal te kunnen verwezenlijken en een andere 59% antwoordt dat het waarschijnlijk is dat zij hun gezinsideaal verwezenlijken. Het minst optimistisch is men over de woonomgeving en de vrijetijdsbesteding, maar respectievelijk 81 en 80% meent dat ook op die vlakken hun ideaal waarschijnlijk of zeker verzwenlijkt zal worden.

De jongvolwassenen die optimistisch zijn in verband met één van die levensloopaspecten zijn doorgaans ook optimistisch in verband met de andere, waardoor één goede schaal kan worden geschat die weergeeft in welke mate men gelooft zijn levensloopideaal te kunnen verwezenlijken (zie tabel 13).

Tabel 13: Factoranalyse naar het geloof in het bereiken van het ideale persoonlijke leven

	Componentladingen
Uw woning	,841
Uw woonomgeving	,837
Uw vrijetijdsbesteding	,585
Uw gezinsleven	,529
Uw carrière	,515
Eigenwaarde	2,788
Cronbach's Alpha	,800

Om het effect van sociaaleconomische risico's na te gaan, hebben we de bovenstaande factorschaal onderworpen aan een lineaire regressieanalyse. Bij het opbouwen van het model bleek onderwijsmobiliteit noch onderwijsniveau een effect te hebben op de mate waarin men gelooft zijn ideale levensloop te kunnen bereiken. Dat geldt eveneens voor de sociaaleconomische status van de ouders. In de hier gepresenteerde modellen worden deze effecten daarom weggelaten (zie model 1 in tabel 14). In dat model blijkt dat werklozen, arbeidsongeschikten en niet-werkenden in dezelfde mate als de werkenden met een grote mate van werkzekerheid, geloven dat zij hun levensloopideaal kunnen verwezenlijken. Het is duidelijk dat de mate waarin men dat gelooft toch betrekkelijk onafhankelijk is van de sociaaleconomische herkomst en sociaaleconomische status. Het is mogelijk dat dit een gevolg is van een aanpassing van het ideaal. Het toesnijden van het ideaal op maat van wat men mogelijk acht. Zo beschrijven Bandura (1977, 1997) en Maschke & Stecher (2009) dat toekomstverwachtingen voor een deel worden afgestemd op ervaringen uit het verleden.

Tabel 14: Lineaire regressieanalyse naar het bereiken van de ideale levensloop (N=1.544)

	Model 1		Model 2	
	β	Sig.	β	Sig.
(Constant)		*		**
Sociaaleconomische achtergrond				
Arbeidsmarktsituatie (ref.: werkzaam met goede werkzekerheid)				
°Werkloos	-,022	n.s.	,020	n.s.
°Invalide, arbeidsongeschikt, ziek	-,038	n.s.	-,050	n.s.
°Niet werkzaam (student, huisman/vrouw)	-,012	n.s.	-,009	n.s.
°Werkzaam met preciaire werkzekerheid	-,102	***	-,047	n.s.
Sociale mobiliteit				
Inkomensmobiliteit	,121	***	,080	**
Overige achtergrond				
Gezondheid	,107	***	,061	*
°Open toekomst (ref.: gesloten toekomst)	,082	***	,060	*
°Franstalig (ref.: Nederlandstalig)	,131	***	,176	***
°Man (ref.: vrouw)	-,063	*	-,078	***
Bedreigingen				
Sociaaleconomische bedreiging			-,247	***
Adjusted R ²	,067		,112	

*p<=.05; **p<=.01; ***p<=.001; n.s.= non significant

Er zijn wel een aantal sociaaleconomische factoren die een invloed hebben op de mate waarin men denkt zijn ideale levensloop te kunnen uitbouwen. Mensen werkzaam in precare statuten of onzeker over het behoud van hun baan zijn minder optimistisch. Mensen die in vergelijking met hun ouders hun financiële situatie wisten te verbeteren zijn meer optimistisch. Verder zien we dat gezonde mensen optimistischer zijn. Ook in de vorige rapporten werd dat vastgesteld. We leven duidelijk in een prestatiesamenleving waarin een goede gezondheid nodig is om de levenskwaliteit van de ouders te kunnen evenaren of overtreffen of de eigen levensloopidealen te kunnen verwezenlijken. Mensen met een open toekomstbeeld, die geloven dat in hun leven nog alles mogelijk is of dat zij hun leven, indien zij dat willen, nog een andere wending kunnen geven, zijn ook optimistischer. Waarschijnlijk putten die mensen, ook al is hun huidige situatie niet optimaal, hoop uit de gedachte dat hun leven nog wendbaar en veranderlijk is. Mannen zijn iets minder optimistisch dan vrouwen.

Heel opvallend is dat Franstaligen op dit vlak veel optimistischer zijn dan Nederlandstaligen. Een verklaring hiervoor hebben we niet meteen. Misschien hebben zij, in grotere mate dan de Nederlandstaligen, hun ambities afgestemd op wat zij mogelijk achten.

In model 2 van tabel 13 wordt de mate waarin men zich sociaaleconomisch bedreigd voelt ingebracht. Zoals kan worden verwacht zijn mensen die veel risico's en bedreigingen op zich zien afkomen, minder zeker dat zij hun levensloopideaal kunnen verwezenlijken ($\beta = -,25$). Door rekening te houden met de mate van sociaaleconomische dreiging verdwijnt het effect van een precare tewerkstelling. Een dergelijke tewerkstelling drukt het optimisme betreffende het bereiken van de ideale levensloop omdat het leidt tot het zich bedreigd voelen door allerhande sociaaleconomische risico's. Om dezelfde reden worden de effecten van een gebrek aan inkomensmobiliteit, een slechte gezondheid en een gebrek aan open toekomst kleiner. Die omstandigheden uiten zich ook in het zich sociaaleconomisch bedreigd voelen en het is dat gevoel van bedreiging dat doet vrezen dat men zijn ideale levensloop niet zal bereiken.

Door rekening te houden met de mate waarin men zich sociaaleconomisch bedreigd voelt, wordt het verschil tussen de taalgemeenschappen groter (het effect gaat van $\beta = 0,13$ naar $0,18$). Dit gebeurt omdat het gevoel van sociaaleconomische bedreiging groter is in het Franstalige landsgedeelte. Controleert men daarvoor dan ziet men nog duidelijker dat de Franstaligen, ondanks de sociaaleconomische context, veel optimistischer zijn over het bereiken van hun ideale levensloop. Aangezien ze pessimistischer zijn over het evenaren van de levenskwaliteit van hun ouders, is het plausibel te veronderstellen dat zij hun ambities lager stellen, zodat de idealen die zij voorop stellen gemakkelijk te bereiken zijn.

Op twee belangrijke toekomstverwachtingen – de mate waarin men verwacht de levenskwaliteit van de ouders te evenaren of te overtreffen en de mate waarin men denkt zijn ideale levensloop te kunnen uitbouwen – heeft de vrees dat sociaaleconomische risico's zich verwezenlijken een groot effect. Dat wijst op het belang van die bedreiging of risicoschatting. In de volgende sectie gaan we na of deze ook een effect heeft op de gelukservaring of levenstevredenheid.

4 Bedreiging van het geluk?

We weten dat wanneer de gevreesde risico's zich verwezenlijken, dit het geluk van de mensen aantast. Het is een boeiende vraag of het vrezen van die risico's, het gevoel bestaansonzeker te zijn, dat ook al doet. Om te kunnen nagaan of het ervaren van bedreigingen afbreuk doet aan het geluk is het nodig de levenstevredenheid of gelukservaring te meten. We steunen daarvoor op "Het grootste geluk" (Elchardus & Smits, 2007). In dat boek wordt een zeer uitgebreide maat van geluk voorgesteld en gebruikt. Daarvan werd voor dit onderzoek een verkorte versie gemaakt die op basis van 15 vragen het geluk meet⁷. Deze verkorte schaal werd getoetst op de data waarop het "Het grootste geluk" steunt. Voor de leeftijdsgroep van de 25 tot 35-jarigen bedraagt de correlatie tussen de verkorte en uitgebreide geluksmaat $r = ,98$, wat betekent dat de twee schalen nagenoeg identiek zijn.

Op basis van de variabelen die beschikbaar zijn in het huidige onderzoek proberen we het model dat in "Het grootste geluk" werd gebruikt om geluk te verklaren zo goed mogelijk te benaderen. In eerdere rapporten van deze reeks werd dit model aangevuld met de verwachting het beter te hebben dan de ouders op verschillende domeinen. Hier doen we hetzelfde, maar voegen we de eerder in dit rapport geïntroduceerde schalen omtrent de verwachting om de ideale toekomst te bereiken en de sociaaleconomische bedreigingen toe.

In totaal worden vijf modellen geschat. Het eerste model (zie tabel 15) is het basismodel, waarbij we de nieuwe specificatie van arbeidsmarktsituatie hanteren. In het rapport omtrent werk zagen we namelijk verschillen op basis van werkzekerheid. In het tweede model wordt de verwachting van de ideale toekomst te bereiken, toegevoegd (zie tabel 13). Deze schaal is nog niet eerder aan bod gekomen, waardoor deze hier voor het eerst op het geluk getoetst wordt. In het derde model wordt de eerder geïntroduceerde verwachting om het beter te hebben dan de ouders toegevoegd aan het basismodel. Het vierde model is het basismodel waarbij de gepercipieerde sociaaleconomische bedreigingen worden toegevoegd. Deze zijn ook pas in dit rapport geïntroduceerd. In het

---

⁷ Het overgrote deel van de geschrapte items zijn afkomstig uit de Affect Balance Scale. Deze meet een aantal gemoedstoestanden, die aldus afwezig zijn in de verkorte geluksschaal.

Tabel 15: Lineaire regressieanalyse naar de mate van geluk

	Model 1 (N=1.372)		Model 2 (N=1.357)		Model 3 (N=1.341)		Model 4 (N=1.349)		Model 5 (N=1.312)	
	β	Sig.	β	Sig.	β	Sig.	β	Sig.	β	Sig.
(Constant)		***		*		***		***		***
Voorwaarden										
Sociaaleconomische positie van de ouders	,173	***	,174	***	,233	***	,101	***	,154	***
Arbeidsmarktsituatie (ref.: werkzaam met goede werkzekerheid)										
°Werkloos	-,098	***	-,102	***	-,088	***	-,070	**	-,075	**
°Invalide, arbeidsgeschied, ziek	,006	n.s.	-,003	n.s.	,008	n.s.	-,017	n.s.	-,007	n.s.
°Niet werkzaam (student, huisman/vrouw)	,046	n.s.	,019	n.s.	,037	n.s.	,041	n.s.	,022	n.s.
°Werkzaam met preciaire werkzekerheid	-,089	***	-,063	**	-,062	**	-,035	n.s.	-,017	n.s.
Werkloosheidservaring (ref.: nooit werkloos)										
°Niet langer dan 1 jaar	,011	n.s.	,003	n.s.	,008	n.s.	,019	n.s.	,014	n.s.
°1 tot 2 jaar	-,079	***	-,074	***	-,073	**	-,071	**	-,070	**
°Langer dan 2 jaar	-,067	*	-,064	*	-,049	n.s.	-,052	*	-,041	n.s.
Gezondheid	,304	***	,285	***	,270	***	,262	***	,247	***
Anderen										
Hoe vaak praat men met burens	,046	*	,035	n.s.	,050	*	,063	**	,057	**
Hoe vaak ontmoet men vrienden of kennissen	,073	**	,060	**	,065	**	,044	*	,043	n.s.
Hoe vaak ontmoet men familie	,087	***	,070	**	,078	***	,081	***	,069	**
Sociale mobiliteit										
Onderwijsmobiliteit (ref.: constant)										
°Neerwaarts mobiel	-,084	***	-,081	***	-,077	***	-,058	**	-,059	**
°Opwaarts mobiel	,076	**	,080	**	,090	***	,055	*	,073	**
Inkomensmobiliteit	,142	***	,116	***	,114	***	,109	***	,086	***
Andere achtergrond										
°Man (ref.: vrouw)	,007	n.s.	,016	n.s.	,027	n.s.	-,020	n.s.	,005	n.s.
Leeftijd	,022	n.s.	,018	n.s.	,030	n.s.	,029	n.s.	,030	n.s.
°Franstalig (ref.: Nederlandstalig)	-,140	***	-,161	***	-,116	***	-,076	***	-,094	***
Toekomstverwachtingen										
Verwachting de ideale toekomst te bereiken			,204	***					,122	***
Verwachting het beter te hebben dan de ouders					,238	***			,104	***
Bedreigingen										
Sociaaleconomische bedreigingen							-,315	***	-,235	***
Adjusted R ²	,343		,386		,388		,421		,445	

*p<=.05; **p<=.01; ***p<=.001; n.s.= non significant

vijfde en laatste model wordt het basismodel aangevuld met de twee vormen van toekomstverwachtingen en de sociaaleconomische bedreigingen.

Model 1 zullen we niet bespreken, omdat dat elders al is gebeurd. In model 2, waar we de verwachting om de ideale toekomst te bereiken toevoegen, stijgt de proportie verklaarde variantie van 34 naar 39%. De verwachting omtrent het bereiken van de ideale toekomst heeft dan ook een sterk effect ($\beta = ,20$): hoe meer men verwacht de ideale levensloop te kunnen uitbouwen, hoe groter de mate van geluk.

In het derde model voegen we de, in het tweede rapport geïntroduceerde schaal omtrent de toekomstvergelijking met de ouders toe aan het basismodel. Ook deze verandert weinig aan de initiële effecten, behalve dat het effect van sociaaleconomische positie van de ouders toeneemt van $\beta = ,17$ tot $,23$. De proportie verklaarde variantie neemt ook hier toe van 34 naar 39%.

In het vierde model introduceren we de variabele die centraal staat in dit rapport, namelijk de sociaaleconomische bedreigingen. We voegen deze toe aan het basismodel, dus zonder de twee variabelen omtrent de toekomstverwachtingen. De mate waarin men zich sociaaleconomisch bedreigd voelt, heeft een zeer groot effect op de mate van geluk. De verklaarde variantie van model stijgt van 34 naar 42%. Uit de $\beta (-,32)$ blijkt dat hoe meer men zich door de verschillende sociaaleconomische risico's bedreigd voelt, hoe minder gelukkig men is. De sociaaleconomische risico's verklaren ook het verschil in geluk tussen mensen met een goede en een precare werkzekerheid. Mensen met een precare werkzekerheid zijn minder gelukkig, omdat zij meer sociaaleconomische risico's percipiëren. In vergelijking met het basismodel valt ook op dat het effect van gezondheid minder sterk geworden is (van $\beta = ,30$ naar $\beta = ,25$). Mensen met gezondheidsproblemen blijken ook deels minder gelukkig te zijn vanwege de sociaaleconomische risico's waaraan zij zijn blootgesteld. Hetzelfde geldt voor Franstaligen. Eerder was het effect van taalgemeenschap nog $\beta = -,14$, maar na het invoegen van sociaaleconomische risico's is dit $\beta = ,08$, wat erop duidt dat Franstaligen minder gelukkig zijn dan Nederlandstaligen, omdat zij meer angst hebben voor sociaaleconomische risico's.

Het vijfde en laatste model bevat de drie toekomstverwachtingen samen. De totale verklaarde variantie in de mate van geluk stijgt daardoor van 34 naar 45%; toename van 11 procentpunten of een toename met 33%. In vergelijking met het vierde model verandert aan de oorspronkelijke effecten niet heel veel. Alleen de effecten van de toekomstverwachtingen en die van de sociaaleconomische bedreigingen nemen in sterkte af omdat, zoals we al zagen (in paragraaf 3), deze onderling vrij sterk samen hangen.

5 Helpers

In het voorgaande werd duidelijk welke risico's er leven onder Belgische jongvolwassenen, welke groepen zich bestaansonzeker voelen en welke effecten dit heeft op hun toekomstbeelden en hun mate van geluk. In deze paragraaf gaan we na op wie en wat de jongvolwassenen rekenen om hen te helpen bij het bereiken van hun loopbaan- en leefstijlidealën, om hen te helpen de risico's op te vangen of te vermijden die hen zouden verhinderen die idealën te bereiken. Concreet werd de respondenten gevraagd: "Stelt u zich uw persoonlijke toekomst zoals u zich die wenst. Op wie of wat rekent u om die toekomst vorm te geven?". We zagen dat de perceptie van risico's, het ervaren van bestaansonzekerheid zwaar woog op de toekomstperspectieven van de jongvolwassenen, sterk de kans verminderde dat zij dachten de levenskwaliteit van hun ouders te kunnen evenaren of overtreffen of hun levensidealën te kunnen bereiken.

5.1 Van wie verwacht men hulp

Men hoort dikwijls beweren dat mensen te veel verwachten van de politiek. In feite verwachten ze nagenoeg niets van de politiek, toch niet wat hun eigen leven, hun werk, hun woonomgeving, hun gezinsleven, kortom hun levenskwaliteit betreft. Vraagt men hen op wie of wat ze rekenen om hun gewenste persoonlijke toekomst te helpen mee vorm geven, dan vermelden ze vooral zichzelf, hun partner, hun familie en vrienden. Zo rekent 96% op "zichzelf" of "sterk op zichzelf" en 88% (sterk) op de partner. Slechts 16% zegt dat ze (sterk) op de politiek rekenen. Dat is dan nog nipt meer dan de 13% die (sterk) op God rekent (zie tabel 16). Er is ook nog een categorie "reken ik een beetje op". Maar op een aantal instellingen wordt heel weinig gerekend.

Tabel 16: Helpende krachten (in %) bij het vormen van de persoonlijke toekomst volgens Belgische jongvolwassenen

	N	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Reken ik op / reken ik niet op
Mezelf	1885	,9	3,2	95,9	104,34
Mijn partner	1756	5,7	6,6	87,7	15,28
Mijn familie	1882	6,5	19,2	74,3	11,44
Mijn geluk	1870	11,8	28,3	59,9	5,09
Mijn vrienden	1867	13,0	30,3	56,7	4,37
De wetenschap en/of technologie	1874	24,0	28,6	47,4	1,97
Mijn werkgever	1774	29,5	32,4	38,1	1,29
Mijn collega's	1798	36,0	36,8	27,2	0,76
De overheid	1874	32,8	43,2	24,0	0,73
De Europese Unie	1867	46,5	35,4	18,1	0,39
De politiek	1873	51,1	32,8	16,2	0,32
God/Allah/JHWH	1868	81,0	6,1	12,8	0,16
De Islam	1870	90,4	3,5	6,1	0,07
De Kerk	1858	87,1	8,7	4,2	0,05

Dertien procent van de jongvolwassenen zegt dat ze op God/Allah/JHWH rekenen of sterk rekenen. Een bijkomende 6% rekt daar een beetje op; 81% rekt daar niet op. Zes procent rekt (sterk) op de Islam, een bijkomende 4% rekt daar een beetje op en 90% helemaal niet. Het minst van al wordt gerekend op de Kerk: 4% rekt daar (sterk) op, een bijkomende 9% een beetje; 87% (helemaal) niet. Kortom 10 à 19% rekt toch nog een beetje tot sterk op religie om hen bij de uitbouw van hun persoonlijk leven te helpen.

Vergeleken met God wordt toch nog iets meer op de politiek gerekend, en nog iets meer op de overheid en de Europese Unie. De proportie die (sterk) op de politiek rekt is, zoals reeds vermeld, nauwelijks groter dan de proportie die (sterk) op God rekt. Politiek wordt heel vaak omschreven als het vertalen van privé-zorgen in publieke kwesties. Er zijn echter relatief weinig jongvolwassenen die op de politiek rekenen om hun persoonlijke verzuchtingen waar te maken. Tussen het privéleven en het publieke leven gaapt blijkbaar een diepe kloof. Politiek heeft eigenlijk weinig zin als mensen zich niet meer voor dergelijke problemen naar de politiek wenden, en enkel nog hopen die problemen zelf op te lossen door, rekenend op zichzelf, op geluk (60% rekt daarop), op hulp van de partner (88%), familie (74%) en vrienden (57%) om aan een slechte buurt te ontsnappen of te midden van economische onzekerheid toch een vaste en goedbetaalde job te bemachtigen.

De jongvolwassenen rekenen meest van al op zichzelf en op hun naaste omgeving. Zij hebben duidelijk individuele en geen collectieve oplossingen voor die problemen voor ogen. De risico's worden niet hoofdzakelijk als een collectieve, maar als een privé-aangelegenheid beschouwd.

Toch is de politiek niet volkomen afwezig. Er zijn al veel meer mensen – 33% – die *een beetje* op de politiek rekenen en die misschien wel voor collectieve en politieke actie mobiliseerbaar zijn. Toch is er een nipte meerderheid, 51%, die expliciet verklaart dat ze (helemaal) niet op de politiek rekenen. Zowat de helft van de jongvolwassenen beschouwt politiek dus zelfs niet "een beetje" als onderdeel van de oplossing van hun problemen. Op de Europese Unie en de overheid wordt meer gerekend. Blijkbaar situeren een aantal mensen de collectieve oplossingen van persoonlijk ervaren problemen daar, zonder de Europese Unie of de overheid in verband te brengen met politiek. Op de Europese Unie rekt 18% (sterk), een bijkomende 35% een beetje en 47% (helemaal) niet. Die cijfers zijn niet indrukwekkend, maar de onverschilligheid waarin de Europese verkiezingen verlopen, laten vermoeden dat de EU helemaal niets betekent voor de mensen. Dat is niet het geval. 53% rekt een beetje tot sterk op de hulp van de Europese Unie om hun persoonlijke levensprojecten te kunnen verwezenlijken. Op de overheid wordt nog iets meer gerekend: 24% rekt daar (sterk) op, 43% een beetje en

33% (helemaal) niet. Zevenenzestig procent van de bevolking rekt dus een "beetje" tot "sterk" op de overheid bij de uitbouw van het persoonlijke leven. Gegeven de rol van de moderne overheid en de verzorgingsstaat, wijst dit toch op een heel laag bewustzijn van de rol die deze spelen bij het uitbouwen van het leven en het verwerven van levenskwaliteit.

Belangrijker dan politiek en overheid zijn de collega's, de werkgever en de wetenschap en technologie. Op de collega's rekt 27% (sterk) en een bijkomende 37% een beetje; 36% rekt daar (helemaal) niet op. Op de werkgever rekt 38% (sterk), een bijkomende 32% een beetje; 30% helemaal niet. Er wordt meer op de werkgever dan op de overheid, de Europese Unie of de politiek gerekend. Nog belangrijker zijn wetenschap en technologie. Als helper bij het bereiken van de persoonlijke levensidealen rekt 47% daar sterk op en een bijkomende 29% een beetje; slechts 24% rekt daar helemaal niet op. Het is duidelijk dat het hier gaat om een generatie die veel vertrouwen stelt in wetenschap en technologie en waarvan een ruime meerderheid – 76% - een beetje tot sterk op wetenschap en technologie rekt om de persoonlijke levensdoelen te bereiken.

Goed een eeuw geleden wees de Duitse socioloog Max Weber op de erosie van de traditionele 'magische' zienswijze ten voordele van een toenemend doel-rationeel denken als centraal element van de moderne maatschappijontwikkeling (Weber, 1919/1995). Hij noemde die ontwikkeling 'de onttovering van de wereld'. Het geloof dat God beschikt neemt af en het vertrouwen in een door de mens, onder meer via wetenschap en technologie gemaakte wereld neemt toe. Weber's analyse wordt al snel door vele anderen gedeeld. Tegenwoordig zijn verschillende sociologen ervan overtuigd dat modernisering gepaard gaat met een verzwakking van de traditionele, religieuze waarden enerzijds en een toenemend vertrouwen in wetenschap en technologie anderzijds (Houtman & Mascini, 2000; Schluchter, 1990). Claeys et al. (2004) stelden vast dat in 2004 60% van de Belgen tussen 18 en 75 jaar van oordeel was dat wetenschap en technologie hun leven gemakkelijker en comfortabeler zouden maken. 72% was van oordeel dat wetenschap en technologie het leven van de volgende generaties beter zou maken. Onze bevindingen zijn volkomen consistent met die waarnemingen. Voor het oplossen van problemen in het persoonlijke leven rekt 19% een beetje tot sterk op God en 76% een beetje tot sterk op wetenschap en technologie. Dit vertrouwen in wetenschap en technologie is in tegenspraak met de eveneens frequent gehoorde stelling dat de houding ten opzichte van wetenschap en technologie vandaag getekend wordt door angst en scepticisme (o.a. Inglehart, 1997; Beck, 1986). Als vroege, 19de eeuwse uitingen daarvan wordt dikwijls verwezen naar Shelly's "Frankenstein" en Stevenson's "Dr. Jeekyll and Mr. Hyde". Belgische jongvolwassenen delen die houding duidelijk niet.

Meest van al rekenen de jongvolwassenen echter op zichzelf, hun partner en hun familie en op een beetje geluk. De jongvolwassenen beschouwen hun gezin als een eenheid die de wereld aankan en waarop zij kunnen steunen in de confrontatie met de bedreigingen die ze op zich af zien komen.

5.2 Verschillende helpers

In dit deel gaan we na wie hulp van wie verwacht. Voor elke soort helper werd nagegaan welke achtergrondkenmerken ertoe leiden dat iemand er meer of minder op rekt. Dat veronderstelt een uitgebreide reeks analyses die we hier niet in extenso weergegeven. We beschrijven enkel de relaties die statistisch significant en sterk waren. De helpers waarvoor dergelijke effecten niet werden gevonden, worden hier niet behandeld.

5.2.1 De overheid

Het geloof in de overheid als helper in het persoonlijke leven, wordt voornamelijk beïnvloed door de levensbeschouwing en door de politieke voorkeur.

Voornamelijk moslims blijken veel meer op de overheid te rekenen dan de aanhangers van de andere levensbeschouwingen (zie tabel 17). Van de moslims vertrouwt ruim 83% een beetje tot sterk op de overheid, terwijl van de praktiserend christenen 67% een beetje tot sterk op de overheid rekt. Van de mensen die zeggen dat godsdienst hen niet interesseert, rekt 61% een beetje tot sterk op de overheid als helper. Bijna 40% van hen zegt expliciet niet op de overheid te rekenen. Onder moslims is dit slechts 17%.

Tabel 17: Het geloof in de overheid als helper naar levensbeschouwing (N=1.858)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 Praktiserend christenen (katholiek, protestant, regelmatig of minder regelmatig naar de kerk)	33,5%	42,4%	24,1%	100,0%
2,00 Iemand die twijfelt, maar toch min of meer christelijk	33,3%	44,9%	21,8%	100,0%
3,00 Moslim (strikt, niet strikt, twijfelt)	16,8%	38,9%	44,3%	100,0%
4,00 Vrijzinnig, agnost, humanist	33,6%	42,6%	23,8%	100,0%
5,00 Niet gelovig	33,5%	46,9%	19,6%	100,0%
6,00 Alles wat met godsdienst te maken heeft, interesseert mij niet	39,5%	42,5%	18,0%	100,0%
7,00 Andere	44,4%	33,3%	22,2%	100,0%
Totaal	32,9%	43,2%	23,9%	100,0%

Ook de politieke voorkeur heeft een invloed op de mate waarin men hulp van de overheid verwacht. De wijze en mate waarin dat het geval is, verschilt tussen de taalgemeenschappen. Daarom presenteren we het verband tussen de mate waarin men op de overheid rekt en de politieke voorkeur per taalgemeenschap.

In het Nederlandstalige electoraat zien we dat de mate waarin men op de overheid rekt of sterk rekt een links-rechts verdeling volgt (zie tabel 18). Van het SP.a-electoraat rekt 39% (sterk) op de overheid, van de kiezers van Groen 36%, van de

CD&V-kiezers 35%. De proportie die op de overheid rekt is merklijk kleiner in het N-VA-electoraat, 25%, en nog kleiner – 20% – bij Open VLD. Het CD&V-electoraat sluit op dit punt nauw aan bij de linkse partijen. Opvallend is wel dat geen enkele Vlaams Belangkiezer op de overheid rekt. Kiezers van de PVDA+ rekenen niet sterk op de overheid en staan op dit punt dichter bij het N-VA-electoraat dan bij dat van de linkse partijen. Waarschijnlijk militeert het populisme van de extreemrechtse en mogelijk ook van de extreemlinkse partijen tegen vertrouwen in de overheid (Elchardus & Spruyt, 2011)⁸. We onderzoeken verderop het verband tussen populisme en de mate waarin men op de overheid en de politiek rekt.

Tabel 18: Het geloof in de overheid als helper naar de partijvoorkeur van Nederlandstaligen (N=959)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 CD&V	18,3%	47,0%	34,8%	100,0%
2,00 Groen	27,6%	36,2%	36,2%	100,0%
3,00 N-VA	32,4%	41,8%	25,8%	100,0%
4,00 Sp.a	22,3%	38,4%	39,3%	100,0%
5,00 Open VLD	36,9%	42,7%	20,4%	100,0%
6,00 Vlaams Belang	62,5%	37,5%	0,0%	100,0%
7,00 PVDA+	30,8%	38,5%	30,8%	100,0%
8,00 Anderen	40,9%	36,4%	22,7%	100,0%
9,00 Blanco, ongeldig, niet gaan stemmen	39,5%	40,9%	19,5%	100,0%
10,00 Onbeslist	25,0%	25,0%	50,0%	100,0%
Totaal	32,5%	40,9%	26,6%	100,0%

Bij de Franstaligen vinden we ook enigszins een links/rechts-verdeling wat het rekenen op de overheid betreft, althans voor een aantal van de partijen (zie tabel 19). De kiezers van de PS en Ecolo rekenen het meest op de overheid, respectievelijk 30 en 27% doet dat of doet dat sterk. Van de MR-kiezers rekt slechts 22% (sterk) op de overheid. In tegenstelling tot het Nederlandstalige landsgedeelte stellen de christendemocratische kiezers zich hier bijzonder liberaal op. Van hen rekt slechts 12% (sterk) op de overheid. Ook bij de Franstaligen zien we dat extreemrechts en extreemlinks weinig van de overheid verwachten. Wat in het geval van extreemlinks toch wel verbazend is (maar we moeten rekening houden met de kleine absolute aantallen waarop de conclusies betreffende extreemlinks steunen).

⁸ Het dient wel onderstreept dat de absolute aantallen waarop de conclusies voor een aantal partijen steunen, zeer klein zijn. Dat geldt voor PVDA+ (n=17), PTB (n=11) en FDF (n=13).

Tabel 19: Het geloof in de overheid als helper naar de partijvoorkeur van Franstaligen (N=735)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 CdH	31,1%	57,4%	11,5%	100,0%
2,00 Ecolo	23,5%	50,0%	26,5%	100,0%
3,00 FDF	25,0%	50,0%	25,0%	100,0%
4,00 PS	23,7%	46,1%	30,3%	100,0%
5,00 MR	33,1%	44,6%	22,3%	100,0%
6,00 Démocratie Nationale	46,2%	41,0%	12,8%	100,0%
7,00 PTB	45,5%	45,5%	9,1%	100,0%
8,00 Anderen	56,0%	32,0%	12,0%	100,0%
9,00 Blanco, ongeldig, niet gaan stemmen	37,7%	44,7%	17,6%	100,0%
10,0 Onbeslisten	61,5%	30,8%	7,7%	100,0%
Totaal	32,7%	46,1%	21,1%	100,0%

5.2.2 De politiek

Geloof in de politiek als helper volgt niet helemaal hetzelfde patroon als het geloof in de overheid. Over het algemeen rekt men minder op de politiek dan op de overheid. Voor de politiek vindt men geen duidelijke links/rechtsdeling terug. Vooral de christendemocraten en de Groenkiezeraars rekenen (sterk) op de politiek (zie tabel 20), dat wil zeggen dat bijna een kwart van die kiezers op de politiek rekt of sterk op de politiek rekt.

Tabel 20: Het geloof in de politiek als helper naar de partijvoorkeur van Nederlandstaligen (N=962)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 CD&V	29,7%	45,8%	24,6%	100,0%
2,00 Groen	38,5%	38,5%	23,1%	100,0%
3,00 N-VA	50,7%	32,4%	16,9%	100,0%
4,00 Sp.a	44,7%	36,0%	19,3%	100,0%
5,00 Open VLD	46,1%	39,2%	14,7%	100,0%
6,00 Vlaams Belang	65,0%	35,0%	,0%	100,0%
7,00 PVDA+	50,0%	41,7%	8,3%	100,0%
8,00 Anderen	63,7%	18,2%	18,1%	100,0%
9,00 Blanco, ongeldig, niet gaan stemmen	64,7%	23,1%	12,2%	100,0%
10,00 Onbeslisten	50,0%	25,0%	25,0%	100,0%
Totaal	49,7%	33,6%	16,7%	100,0%

De kiezers van SP.a, N-VA en Open VLD verschillen onderling nauwelijks in de mate waarin ze op de politiek rekenen. Zoals dat ook gold voor de overheid, rekenen extreemlinks en -rechts het minst van al op de politiek. Boeiend is ook wel het verschil tussen enerzijds de blanco-, ongeldigstemmers en absenteïsten, anderzijds de onbeslisten. De eersten rekenen weinig op de politiek en hun keuze niet te stemmen is daar een gevolg van. De onbeslisten rekenen relatief sterk op de politiek. Bij die groep gaat het dus niet om onverschilligen; minstens bij een deel van die groep gaat het om mensen die weloverwogen willen stemmen.

Tabel 21: Het geloof in de politiek als helper naar de partijvoorkeur van Franstaligen (N=962)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 CdH	47,5%	45,9%	6,6%	100,0%
2,00 Ecolo	44,3%	42,3%	13,4%	100,0%
3,00 FDF	56,3%	12,5%	31,3%	100,0%
4,00 PS	37,5%	36,8%	25,7%	100,0%
5,00 MR	47,2%	34,1%	18,7%	100,0%
6,00 Démocratie Nationale	65,9%	31,7%	2,4%	100,0%
7,00 PTB	70,0%	20,0%	10,0%	100,0%
8,00 Anderen	66,6%	20,8%	12,5%	100,0%
9,00 Blanco, ongeldig, niet gaan stemmen	63,1%	24,7%	12,1%	100,0%
10,0 Onbeslisten	75,0%	16,7%	8,3%	100,0%
Totaal	51,8%	32,7%	15,5%	100,0%

Bij de Franstaligen is het verschil tussen geloof in de overheid en geloof in de politiek kleiner dan bij de Nederlandstaligen (zie tabel 21). Het meeste geloof in de politiek vindt men bij de FDF-kiezers (maar de absolute aantallen waarop deze conclusie steunt is klein), alsook in het electoraat van de PS. Ook hier wordt bij extreemrechtse en extreemlinkse partijen weinig op de politiek gerekend. Heel opvallend hier is de geringe mate waarin de CdH kiezers rekenen op de politiek. Daarin verschillen ze heel sterk van de Nederlandstalige christendemocraten.

De vastgestelde verschillen tussen de partij-electoraten laten vermoeden dat de geringe mate waarin op overheid en politiek wordt gerekend een gevolg is van populisme. Dat kan worden nagegaan omdat de mate van populisme van de jongvolwassenen ook werd gemeten. Dat gebeurde aan de hand van een schaal waarover reeds eerder werd gerapporteerd (Elchardus & Spruyt, 2011) en die is weergegeven in tabel 22. De schaal is gebouwd rond twee kernposities. Ten eerste het doorslaggevende belang van het "het gewone volk" als toetssteen en richtsnoer. Het gaat daarbij niet om een bepaalde bevolkingsgroep, maar veeleer om een bepaalde manier van denken. Het tweede element is het verraad, de onbetrouwbaarheid en de wereldvreemdheid van de "elite". Met "elite" wordt verwezen naar een denkwijze die haaks staat op die van gewone mensen; vooral politici worden als "elite" beschouwd. Deze twee elementen zijn gebruikt voor het ontwerpen van een aantal uitspraken waarmee de mate van populisme kan worden gemeten (zie tabel 22).

Tabel 22: Principale componentenanalyse naar het populisme

	% (helemaal) akkoord	Component-ladingen
Ministers zouden beter wat minder in hun bureau zitten en zich wat meer onder het gewone volk begeven	72,6%	,821
De politiciers moeten beter luisteren naar de problemen van de mensen	81,3%	,783
De mening van de eenvoudige man of vrouw in de straat is veel meer waard dan die van experts of politici	39,3%	,731
Gaan stemmen heeft geen zin. De partijen doen toch wat ze willen	47,8%	,726
Mensen die lang gestudeerd hebben bezitten veel diploma's, maar ze weten niet eens hoe de wereld echt in elkaar zit	38,0%	,714
Eigenwaarde		2,857
Cronbach's alpha		,798

De gemiddelde score op de gestandaardiseerde schaal bedraagt 0. Voor Nederlandstaligen is het gemiddelde $-,171$, voor Franstaligen $,152$, wat erop duidt dat Franstaligen over het algemeen iets populistischer zijn ingesteld dan Nederlandstaligen. De gemiddelde populismescore wordt in de onderstaande tabel (tabel 23) weergegeven per partijelectorat.

De meest populistische electoraten zijn die van de extreemrechtse partijen, samen met de mensen die blanco of ongeldig zouden stemmen. De minst populistische electoraten zijn die van SP.a, Open VLD en Groen!. De PS heeft een vrij populistisch electoraat. De Electoraten van de extreemlinkse partijen zijn niet bijzonder populistisch.

Tabel 23: Gemiddelde score en standaardfout op de populismeschaal naar politieke voorkeur (N=1.749)

	$\bar{x}$	σ
Démocratie Nationale (vroeger Front National)	,904	,153
Vlaams Belang	,888	,144
Parti Populaire	,763	,246
FDJ	,522	,246
Ik zou niet gaan stemmen	,348	,070
Blanco	,313	,077
Ongeldig	,295	,092
PS	,167	,072
Andere	,127	,134
CdH	,056	,112
PTB	-,028	,277
N-VA	-,133	,059
MR	-,189	,079
Ecolo	-,254	,093
PVDA+	-,269	,265
CD&V	-,398	,083
SP.a	-,533	,083
Open VLD	-,551	,089
Groen	-,904	,089

Om het directe verband tussen populisme en het vertrouwen in de politiek als helper na te gaan, werd de bevolking op basis van de populismeschaal opgedeeld in 3 groepen van gelijke grootte (zie tabel 24).

Tabel 24: Het vertrouwen in de politiek als helper naar de mate van populisme (N=1.827)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1 Weinig populistisch	38,6%	39,5%	21,9%	100,0%
2 Gemiddeld populistisch	49,5%	36,1%	14,4%	100,0%
3 Sterk populistisch	65,4%	22,8%	11,8%	100,0%
Totaal	51,1%	32,8%	16,1%	100,0%

Het blijkt dan duidelijk dat mensen die een populistisch discours aanhangen in mindere mate rekenen op de politiek. Van de mensen die weinig populistisch zijn, rekent 22% (sterk) en 40% een beetje op de politiek. Van de mensen die sterk populistisch zijn rekent 12% (sterk) en 23% een beetje op de politiek als helper bij het persoonlijke leven. Dit maakt ook duidelijk dat populisme niet een alternatieve manier is om de politiek weer te verbinden met het leven van de mensen, maar eerder een gepolitiseerde vorm van antipolitiek is.

De relatie tussen populisme en de mate waarin men in de politiek een helper ziet, verklaart wel waarom de zeer populistische electoraten van de extreemrechtse partijen bijzonder weinig op de politiek rekenen om hen in hun persoonlijk leven te helpen. Het verklaart echter niet waarom de kiezers van de extreemlinkse partijen zo weinig rekenen op de politiek en de overheid. Wellicht ten overvloede kan hier nogmaals worden gewezen op de kleine absolute aantallen waarop de conclusies betreffende de extreemlinkse partijen steunen.

5.2.3 De Europese Unie

Net als voor de overheid en de politiek, blijkt het geloof in de Europese Unie afhankelijk van levensbeschouwing en politieke voorkeur.

De moslims rekenen het meest op de Europese Unie, gevolgd door de vrijzinnigen (zie tabel 25). Het minst op de Europese Unie rekenen de ongelovigen en onverschilligen.

Tabel 25: Het geloof in de Europese Unie als helper naar levensbeschouwing (N=1.847)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 Praktiserend christenen (katholiek, protestant, regelmatig of minder regelmatig naar de kerk)	47,4%	34,5%	18,0%	100,0%
2,00 Iemand die twijfelt, maar toch min of meer christelijk	45,6%	37,2%	17,2%	100,0%
3,00 Moslim (strikt, niet strikt, twijfelt)	30,9%	35,8%	33,3%	100,0%
4,00 Vrijzinnig, agnost, humanist	41,0%	37,4%	21,6%	100,0%
5,00 Niet gelovig	48,7%	38,0%	13,2%	100,0%
6,00 Alles wat met godsdienst te maken heeft, interesseert mij niet	60,7%	30,4%	8,9%	100,0%
7,00 Andere	52,9%	26,5%	20,6%	100,0%
Totaal	46,5%	35,6%	18,0%	100,0%

Bij de Nederlandstaligen rekt het electoraat van Groen het meest op de Europese Unie (zie tabel 26). De andere electoraten verschillen onderling niet sterk in dat opzicht. Behalve dan het electoraat van extreemrechts. Daarvan rekt niemand op de Europese Unie rekt en slechts 23% een beetje. Van de groenen rekt 68% een beetje tot sterk op de Unie.

Tabel 26: Het geloof in de Europese Unie als helper naar de partijvoorkeur van Nederlandstaligen (N=955)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 CD&V	34,5%	49,6%	15,9%	100,0%
2,00 Groen	32,0%	40,8%	27,2%	100,0%
3,00 N-VA	46,9%	35,7%	17,4%	100,0%
4,00 Sp.a	41,6%	39,8%	18,6%	100,0%
5,00 Open VLD	41,7%	40,8%	17,5%	100,0%
6,00 Vlaams Belang	76,9%	23,1%	,0%	100,0%
7,00 PVDA+	53,8%	30,8%	15,4%	100,0%
8,00 Anderen	56,5%	21,7%	12,7%	100,0%
9,00 Blanco, ongeldig, niet gaan stemmen	55,5%	30,9%	13,6%	100,0%
10,00 Onbeslisten	25,0%	50,0%	25,0%	100,0%
Totaal	46,1%	37,0%	17,0%	100,0%

Bij de Franstalige electoraten vinden we een ander patroon (zie tabel 27). Het zijn de electoraten van de MR, Ecolo, PS en CdH die het meest en ongeveer in gelijke mate op de Europese Unie rekenen. Afhankelijk van de partij rekt 21 tot 26% er een beetje op en 57 tot 69% een beetje tot sterk. De kiezers van FDF, extreemrechts en extreemlinks rekenen in mindere mate op de Europese Unie.

Tabel 27: Het geloof in de Europese Unie als helper naar de partijvoorkeur van Franstaligen (N=735)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 CdH	42,6%	36,1%	21,3%	100,0%
2,00 Ecolo	30,9%	44,3%	24,7%	100,0%
3,00 FDF	56,3%	37,5%	6,3%	100,0%
4,00 PS	40,5%	37,9%	21,6%	100,0%
5,00 MR	35,8%	38,2%	26,0%	100,0%
6,00 Démocratie Nationale	65,9%	24,4%	9,8%	100,0%
7,00 PTB	72,7%	18,2%	9,1%	100,0%
8,00 Anderen	56,5%	21,7%	21,7%	100,0%
9,00 Blanco, ongeldig, niet gaan stemmen	57,4%	28,4%	14,2%	100,0%
10,0 Onbeslisten	25,0%	50,0%	25,0%	100,0%
Totaal	46,5%	34,7%	18,8%	100,0%

De moslims rekenen meer op de overheden, zowel de nationale overheid als de Europese Unie, dan de andere levensbeschouwelijke groepen. Verder rekenen de kiezers van de linkse partijen meer op de overheid dan de andere electoraten. Heel lage verwachtingen ten opzichte van de overheden en politiek vinden we bij extreme partijen. In het geval van extreemrechts lijkt dit voort te komen uit het populisme van de electoraten van die

partijen. Het geloof in de politiek is lager dan het geloof in de overheid. Het verschil in de mate waarin op de twee instellingen wordt gerekend is groter in het Nederlandstalige dan in het Franstalige landsgedeelte. Opvallend is wel dat de Nederlandstalige christendemocraten relatief sterk en de Franstalige christendemocraten bijzonder weinig op de overheid rekenen. Verder rekenen de electoraten van N-VA, Open VLD het Vlaams Belang en bij de Franstalige zowel de electoraten van extreemrechts als extreemlinks weinig op de overheid. Op de Europese Unie rekenen vooral de electoraten van de Nederlandstalige en Franstalige groenen en van de MR.

5.2.4 De Kerk

Het geloof in de Kerk is, uiteraard, afhankelijk van de levensbeschouwing. Er blijkt echter ook een invloed te zijn van de gezondheidspositie (zie tabel 28).

Zelfs onder de praktiserende christenen rekt slechts 11% een beetje tot sterk op de Kerk en een bijkomende 22% een beetje. Andere levensbeschouwelijke groepen rekenen nagenoeg niet op de Kerk. De moslims vormen daarop een uitzondering, maar omdat het begrip Kerk bij hen niet eenduidig is, werd ook de vraag gesteld wie op de Islam rekt. Die bespreken we aanstonds.

Tabel 28: Het geloof in de Kerk als helper naar levensbeschouwing (N=1.844)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 Praktiserend christenen (katholiek, protestant, regelmatig of minder regelmatig naar de kerk)	67,6%	21,7%	10,7%	100,0%
2,00 Iemand die twijfelt, maar toch min of meer christelijk	92,1%	6,9%	1,0%	100,0%
3,00 Moslim (strikt, niet strikt, twijfelt)	76,0%	14,9%	9,1%	100,0%
4,00 Vrijzinnig, agnost, humanist	98,2%	0,9%	0,9%	100,0%
5,00 Niet gelovig	99,4%	0,3%	0,3%	100,0%
6,00 Alles wat met godsdienst te maken heeft, interesseert mij niet	100,0%	0,0%	0,0%	100,0%
7,00 Andere	84,3%	8,6%	7,1%	100,0%
Totaal	87,1%	8,7%	4,1%	100,0%

Uit tabel 29 blijkt dat naarmate mensen meer gezondheidsproblemen hebben, ze meer op de Kerk rekenen. Zo rekt 18% van de 20% meest ongezonde mensen een beetje tot sterk op hulp van de kerk, terwijl dit voor de 20% meest gezonde mensen 10% is.

Tabel 29: Het geloof in de Kerk als helper naar gezondheid (N=1.844)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1 Heel ongezond	82,3%	9,6%	8,2%	100,0%
2 Ongezond	88,2%	8,8%	3,1%	100,0%
3 Tussen beide	87,8%	9,5%	2,6%	100,0%
4 Gezond	89,2%	7,3%	3,5%	100,0%
5 Heel gezond	89,7%	7,1%	3,2%	100,0%
Totaal	87,5%	8,4%	4,1%	100,0%

5.2.5 De Islam

Terwijl 11% van de praktiserende christenen (sterk) en een bijkomende 22% een beetje op de Kerk rekt om hen te helpen bij het bereiken van hun persoonlijke levensdoelen, zien we dat de moslims (de strikt en minder strikt gelovigen en de twijfelende samen genomen) in 63% van de gevallen (sterk) op de Islam rekenen en in een bijkomende 20% van de gevallen een beetje op de Islam rekenen (zie tabel 30). Van de praktiserende christenen rekt 68% (helemaal) niet op de Kerk; van de moslims rekt 17% (helemaal) niet op de Islam. De houding van de christenen en de moslims ten opzichte van hun religie is duidelijk verschillend: voor bitter weinig christenen is het een instelling die een reële impact kan hebben op hun leven; voor een grote meerderheid van de moslims is het een heel reële factor in hun persoonlijk leven.

Tabel 30: Het geloof in de Islam als helper naar levensbeschouwing (N=1.844)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 Praktiserend christenen (katholiek, protestant, regelmatig of minder regelmatig naar de kerk)	94,5%	4,3%	1,3%	100,0%
2,00 Iemand die twijfelt, maar toch min of meer christelijk	97,8%	1,7%	0,5%	100,0%
3,00 Moslim (strikt, niet strikt, twijfelt)	16,9%	20,0%	63,1%	100,0%
4,00 Vrijzinnig, agnost, humanist	98,2%	1,3%	0,4%	100,0%
5,00 Niet gelovig	99,4%	0,3%	0,3%	100,0%
6,00 Alles wat met godsdienst te maken heeft, interesseert mij niet	100,0%	0,0%	0,0%	100,0%
7,00 Andere	97,0%	1,5%	1,5%	100,0%
Totaal	90,5%	3,5%	6,1%	100,0%

5.2.6 God/Allah/JHWH

Dat verschil blijkt ook als we kijken naar de mate waarin de jongvolwassenen op God (God, Allah of JHWH) rekenen om hen te helpen bij het uitbouwen van hun ideaal geachte levensloop (tabel 31). Van de praktiserende christenen rekt 16% (sterk) op God en een bijkomende 16% een beetje. Van de moslims rekt 82% (sterk) op Allah en een bijkomende 9% een beetje. Voor alle praktische aangelegenheden is God uit het leven van 69% van de christenen verdwenen, maar slechts uit dat van 9% van de moslims. Ook hieruit blijkt duidelijk dat het om twee heel verschillende vormen van geloof gaat, met een volkomen verschillende band met het dagelijkse leven. Christenen rekenen op zichzelf, weinig op God. Moslims rekenen al evenzeer op Allah als op zichzelf.

Onder de mensen die een andere religie (bijvoorbeeld boeddhisme, orthodox christendom of hindoeïsme) aanhangen rekt 29% een beetje tot sterk op de hulp van God. Dat is vergelijkbaar met de praktiserende christenen. 95 tot 99% van de andere levensbeschouwelijke groepen rekt (helemaal) niet op de hulp van God in het persoonlijke leven. Voor de bevolking in haar geheel is dat het geval voor 81% van de jongvolwassenen.

Tabel 31: Het geloof in God/Allah/JHWH als helper naar religie (N=1.851)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 Praktiserend christenen (katholiek, protestant, regelmatig of minder regelmatig naar de kerk)	68,5%	16,0%	15,5%	100,0%
2,00 Iemand die twijfelt, maar toch min of meer christelijk	95,3%	3,7%	1,0%	100,0%
3,00 Moslim (strikt, niet strikt, twijfelt)	9,1%	8,5%	82,4%	100,0%
4,00 Vrijzinnig, agnost, humanist	95,9%	2,3%	1,8%	100,0%
5,00 Niet gelovig	99,7%	0,0%	0,3%	100,0%
6,00 Alles wat met godsdienst te maken heeft, interesseert mij niet	98,8%	0,0%	1,2%	100,0%
7,00 Andere	71,0%	4,3%	24,6%	100,0%
Totaal	81,1%	6,1%	12,8%	100,0%

Het geloof in God, Allah of JHWH blijkt ook groter onder mensen die te kampen hebben met gezondheidsproblemen. Van de 20% meest ongezonde mensen blijkt 20% een beetje tot sterk te rekenen op god. Van de 20% meest gezonde mensen is dit slechts 6% (tabel 32).

Tabel 32: Het geloof in God/Allah/JHWH als helper naar gezondheid (N=1.834)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Tabel
1 Heel ongezond	80,3%	6,7%	12,9%	100,0%
2 Ongezond	92,7%	3,5%	3,7%	100,0%
3 Tussen beide	91,6%	1,9%	6,5%	100,0%
4 Gezond	94,2%	2,1%	3,7%	100,0%
5 Heel gezond	94,3%	2,2%	3,5%	100,0%
Totaal	90,7%	3,3%	5,9%	100,0%

5.2.7 De wetenschap en/of technologie

De mate waarin men op wetenschap en technologie rekt om het ideale leven te kunnen uitbouwen, wordt beïnvloed door de levensbeschouwing, het opleidingsniveau, het geslacht en de arbeidsmarktpositie. Het effect van de arbeidsmarktpositie is in grote mate het gevolg van het grotere vertrouwen van studenten in wetenschap en technologie. We beschrijven dat verband hier niet uitvoerig.

Wat de levensbeschouwing betreft verwacht men dat de vrijzinnigen vooral rekenen op de hulp van wetenschap en technologie. Zij rekenen daar inderdaad sterk op. Van de categorie van de vrijzinnigen, agnosten en humanisten rekt 55% sterk en een bijkomende 27% een beetje op de wetenschap en de technologie (zie tabel 33). We stellen echter vast dat de moslims daar nog meer op rekenen. 86% van de moslims rekt een beetje tot sterk op wetenschap en technologie voor het verwezenlijken van de levenskwaliteit die zij wensen te verwezenlijken. De zeer grote mate waarin moslims op Allah rekenen om hen te helpen bij het verwezenlijken van hun levensdoelen, staat dus niet in de weg van een bijna even groot geloof in wetenschap en technologie. Het geloof in wetenschap en technologie is het laagst bij de mensen die onverschillig staan ten

opzichte van levensbeschouwing, wat suggereert dat er geen tegenstelling is tussen een religieus engagement en een geloof in wetenschap en technologie als helper bij het nastreven van welzijn en welvaart.

Tabel 33: Het geloof in de wetenschap en/of technologie als helper naar levensbeschouwing (N=1.853)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 Praktiserend christenen (katholiek, protestant, regelmatig of minder regelmatig naar de kerk)	28,4%	31,3%	40,3%	100,0%
2,00 Iemand die twijfelt, maar toch min of meer christelijk	23,4%	29,6%	47,0%	100,0%
3,00 Moslim (strikt, niet strikt, twijfelt)	13,8%	26,3%	60,0%	100,0%
4,00 Vrijzinnig, agnost, humanist	18,5%	26,6%	55,0%	100,0%
5,00 Niet gelovig	23,3%	29,8%	46,9%	100,0%
6,00 Alles wat met godsdienst te maken heeft, interesseert mij niet	30,4%	26,2%	43,5%	100,0%
7,00 Andere	27,8%	16,7%	55,6%	100,0%
Totaal	24,0%	28,6%	47,4%	100,0%

Het grootste geloof in wetenschap en technologie vindt men dan wel bij de universitair opgeleiden. Van hen rekt 57% (sterk) op de hulp van wetenschap en technologie (zie tabel 34). Bekijkt men de mensen die een beetje tot sterk op wetenschap en technologie rekt, dan ziet men dat deze proportie groter wordt naarmate het onderwijsniveau stijgt. Van de mensen met enkel lager onderwijs rekt 67% op wetenschap en technologie en van de mensen met lager secundair 63%. Van de universitair rekt 83% een beetje tot sterk op wetenschap en technologie.

Tabel 34: Het geloof in de wetenschap en/of technologie als helper naar opleidingsniveau (N=1.823)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
1,00 Geen of lager onderwijs	33,3%	24,6%	42,1%	100,0%
2,00 Lager secundair onderwijs	36,8%	24,4%	38,9%	100,0%
3,00 Hoger secundair beroepsonderwijs	30,2%	32,1%	37,7%	100,0%
4,00 Hoger secundair technisch onderwijs	20,7%	35,9%	43,4%	100,0%
5,00 Hoger secundair algemeen onderwijs	19,1%	25,8%	55,1%	100,0%
6,00 Hoger onderwijs buiten de universiteit	20,7%	28,9%	50,4%	100,0%
7,00 Universitair onderwijs	17,1%	25,9%	57,1%	100,0%
Totaal	23,8%	28,7%	47,5%	100,0%

Mannen rekenen ook meer op wetenschap en technologie dan vrouwen (zie tabel 35). Zo rekt 54% van de mannen (sterk) op de wetenschap en 26% een beetje; onder vrouwen rekt 41% (sterk) op de wetenschap en nog eens 31% een beetje.

Tabel 35: Het geloof in de wetenschap en/of technologie als helper naar geslacht (N=1.867)

	Reken ik (helemaal) niet op	Reken ik een beetje op	Reken ik (sterk) op	Totaal
,00 Vrouw	28,0%	30,7%	41,3%	100,0%
1,00 Man	20,0%	26,2%	53,8%	100,0%
Totaal	24,0%	28,5%	47,5%	100,0%

6 Helpen helpers wel?

Uit paragraaf 5 werd duidelijk dat mensen bij de uitbouw van hun leven vooral hulp verwachten van zichzelf en van hun naaste omgeving, van hun partner en familie en, in iets mindere mate al, van hun vrienden. Het privéleven speelt zich in grote mate af in de privésfeer, ook in de zin dat men vooral op de naaste omgeving rekent en in veel mindere mate op overheid, politiek en andere instellingen om de risico's van het persoonlijke leven op te vangen. Die risico's, zo zagen we ook, zijn vooral van sociaaleconomische aard: harder werken voor minder; moeten inleveren, zich minder kunnen veroorloven of veel erger nog, de job verliezen of in het ergste geval failliet gaan, de schulden niet meer kunnen betalen en in de armoede belanden. Men rekent op de helpers om deze risico's te helpen vermijden of op te vangen. Maar, helpen de helpers ook? Betekent het rekenen op bepaalde helpers dat men optimistischer naar de toekomst kijkt? We hebben in dit en de vorige rapporten van deze reeks naar twee vormen van toekomstoptimisme gekeken: de verwachting de levenskwaliteit van de ouders te evenaren of te overtreffen en de verwachting de ideale levensloop te kunnen uitbouwen. We hebben ook vastgesteld dat de gevreesde sociaaleconomische dreigingen een domper zetten op het optimisme, de kans verkleinen dat men hoopt de levenskwaliteit van de ouders te overtreffen en de ideaal geachte levensloop te kunnen uitbouwen. Helpers die helpen zouden het effect van de gevreesde sociaaleconomische risico's moeten drukken. Zij zouden voldoende hoop moeten geven opdat de sociaaleconomische dreigingen in mindere mate tot pessimisme leiden. In deze sectie gaan we na welke helpers dat effect hebben. We doen dat door te kijken naar de 25% van de bevolking die de meeste sociaaleconomische risico's ziet. Voor die groep gaan we na of het effect van die gepercipieerde risico's kleiner is voor mensen die op een bepaalde helper rekenen. Voor deze analyses brengen we de 3 categorieën helpers terug naar 2: de groep die geen hulp verwacht (ik reken er helemaal niet op, en ik reken er niet op) enerzijds, de groep die wel hulp verwacht (ik reken er een beetje op, ik reken er op, en ik reken er sterk op) anderzijds. De tabellen die we presenteren zijn een samenvatting van de reeks analyses die werden geschat, één per soort helper⁹. We kijken eerst naar de mate waarin de verschillende helpers de negatieve impact van de sociaaleconomische dreiging op de vergelijking met de ouders temperen.

---

⁹ We schatten die modellen met Anova-analyse. In een eerdere fase werkten we met de oorspronkelijke variabelen in een lineaire regressieanalyse op de gehele bevolking. Dit leidde tot zeer vergelijkbare resultaten met degene die we hier presenteren. Deze tonen we hier niet, omdat ze voor de lezer veel minder gemakkelijk te interpreteren zijn. De lastige interpretatie is het gevolg van het werken met interactie-effecten. Soms vertoonden de modellen enige instabiliteit omdat de referentiecategorieën van bepaalde variabelen klein waren. Vandaar dat wij er hier voor kiezen om een enigszins vereenvoudigde analyse door te voeren, waarvan we weten dat ze geen afbreuk doet aan de richting en sterkte van de effecten vastgesteld met de meer ingewikkelde, maar ook minder robuuste methode.

6.1 Helpen helpers voor een betere toekomst dan de ouders?

Men rekent in mindere of meerdere mate op heel wat helpers, maar niet al die helpers bieden voldoende hoop om positiever naar de toekomst te kijken. Rekenen op de politiek, de Kerk, de Islam, de wetenschap en de technologie, het geluk, de vrienden, de collega's of de werkgever helpt niet om minder zwaar te tillen aan het negatieve effect van de sociaaleconomische risico's op de kans dat men de levenskwaliteit van de ouders zal evenaren of overtreffen (zie tabel 36). Rekenen op de overheid, de Europese Unie, God, de partner en de familie helpt daarentegen wel. Voor de mensen die daarop rekenen is het effect van de sociaaleconomische dreiging op de verwachting de levenskwaliteit van de ouders te evenaren of te overtreffen kleiner. De meest doeltreffende helper om in het gezicht van sociaaleconomische risico's toch optimistischer te zijn is God, nauwelijks minder doeltreffend zijn het rekenen op partner en familie. Iets minder doeltreffend – zij verminderen het effect van de sociaaleconomische dreiging met een derde – zijn rekenen op de overheid en de Europese Unie¹⁰.

Tabel 36: Resultaten ANOVA-analyse op de toekomstvergelijking met de ouders voor de 25% jongvolwassenen die de meeste sociaaleconomische dreiging percipiëren

Naam helper	$\bar{x}$ Geen hulp	$\bar{x}$ Wel hulp	Sig.	N geen hulp	N wel hulp	Adjusted R ²
De overheid	-,758	-,496	*	140	268	,012
De politiek	-,636	-,520	n.s.	228	179	,001
De EU	-,691	-,468	*	222	183	,009
De Kerk	-,593	-,565	n.s.	355	50	-,002
De Islam	-,624	-,351	n.s.	358	47	,005
God/Allah/JHWH	-,656	-,302	**	328	76	,015
De wetenschap en/of technologie	-,724	-,532	n.s.	115	293	,004
Mijn geluk	-,340	-,616	n.s.	54	352	,006
Mijn partner	-,980	-,511	*	30	356	,012
Mijn familie	-,1,015	-,532	*	30	378	,014
Mijn vrienden	-,694	-,541	n.s.	75	334	,001
Mijn collega's	-,504	-,593	n.s.	168	216	-,001
Mijn werkgever	-,609	-,535	n.s.	146	232	-,001

*p<=.05; **p<=.01; ***p<=.001; n.s.= non significant

Noot: Voor partner, familie, vrienden, collega's en werkgever zijn alleen de respondenten geanalyseerd die hebben aangegeven een partner, familie, vrienden, collega's of werkgever hebben. Mensen die 'Niet van toepassing' aangaven zijn geschrapt uit deze modellen. Voor de overige helpers is dit niet het geval.

6.2 Helpen helpers bij het bereiken van de ideale toekomst?

De helpers die de negatieve invloed van gevreesde sociaaleconomische risico's op de hoop de ideaal geachte levensloop te verwezenlijken drukken, zijn deels verschillend van de helpers die hoop geven de levenskwaliteit van de ouders te evenaren of te overtreffen. Rekenen op de Europese Unie, de Kerk, het geluk, de partner, de familie en de werkgever, bevordert het geloof dat men de ideaal geachte levensloop zal kunnen verwezenlijken (zie tabel 37). De overheid, de politiek, de Islam, God, wetenschap en technologie, vrienden en collega's zijn in die zin geen effectieve helpers.

¹⁰ Het verwachten van hulp van jezelf laten we verder buiten beschouwing, omdat hier heel erg weinig variantie op zit. De groep mensen die geen hulp van zichzelf verwacht, blijkt te klein.

Rekenen op de Kerk, de werkgever, de partner en de Europese Unie drukt de negatieve impact van sociaaleconomische risico's op het toekomstoptimisme heel sterk. Dat geldt ook, in wat mindere mate, voor het rekenen op geluk en de familie.

Deze bevindingen wijzen nogmaals op het belang van de naaste omgeving. Voor wie rekent of meent te kunnen rekenen op partner en familie, is de negatieve impact van sociaaleconomische bedreigingen op de kans die men zich geeft om de levenskwaliteit van de ouders te evenaren of te verbeteren en de ideaal geachte levensloop uit te bouwen merkkelijk kleiner. Het is duidelijk dat mensen die geloven dat zij op die steun kunnen rekenen, optimistischer naar de toekomst kijken, ook al voelen zij zich sterk bedreigd door sociaaleconomische risico's.

Tabel 37: Resultaten ANOVA-analyse op het geloof de ideale persoonlijke toekomst te verwezenlijken voor de 25% jongvolwassenen die de meeste sociaaleconomische dreiging percipiëren

Naam helper	$\bar{x}$ Geen hulp	$\bar{x}$ Wel hulp	Sig.	N geen hulp	N wel hulp	Adjusted R ²
De overheid	-,324	-,281	n.s.	152	281	-,002
De politiek	-,366	-,210	n.s.	242	189	,004
De EU	-,392	-,164	*	237	191	,011
De Kerk	-,345	-,021	*	372	59	,010
De Islam	-,324	-,114	n.s.	382	48	,002
God/Allah/JHWH	-,328	-,143	n.s.	345	84	,003
De wetenschap en/of technologie	-,360	-,270	n.s.	125	308	-,001
Mijn geluk	-,815	-,218	***	57	374	,039
Mijn partner	-,606	-,244	*	36	373	,008
Mijn familie	-,854	-,251	***	37	396	,026
Mijn vrienden	-,414	-,284	n.s.	79	356	,000
Mijn collega's	-,414	-,251	n.s.	174	232	,004
Mijn werkgever	-,533	-,196	***	153	249	,024

*p<=.05; **p<=.01; ***p<=.001; n.s.= non significant

Noot: Voor partner, familie, vrienden, collega's en werkgever zijn alleen de respondenten geanalyseerd die hebben aangegeven een partner, familie, vrienden, collega's of werkgever hebben. Mensen die 'Niet van toepassing' aangaven zijn geschrapt uit deze modellen. Voor de overige helpers is dit niet het geval

Dat geldt ook, en dit is toch wel verbazend, voor de mensen die rekenen op de Europese Unie. De lage belangstelling voor Europese verkiezingen mag dus niet verward worden met onverschilligheid ten opzichte van het Europese project. 18% van de jongvolwassenen rekent (sterk) op de Europese Unie om de risico's van het leven aan te gaan en 53% rekent een beetje tot sterk op de Europese Unie. Maar daarenboven blijkt dat degenen die op de Europese Unie rekenen optimistischer zijn over de impact van sociaaleconomische risico's op hun toekomst.

Dan zijn er ook een aantal instellingen die, als men erop rekent, de impact van sociaaleconomische risico's minder negatief doen inschatten op hetzij de kans de levenskwaliteit van de ouders te evenaren, hetzij de kans de ideaal geachte levensloop uit te bouwen: de overheid, God, de Kerk, het geluk en de werkgever.

Tenslotte zijn er een aantal instellingen en personen die, ook al rekent men erop, niet bijdragen tot optimisme: de politiek, de Islam, wetenschap en technologie en de collega's.

Op de politiek wordt niet alleen weinig gerekend om persoonlijke problemen op te lossen, maar de weinigen die erop rekenen worden daar niet optimistischer van. Dat in tegenstelling tot de overheden, de nationale overheden en de Europese Unie, waarop al meer mensen rekenen en die daaraan ook optimisme ontleen, het gevoel hebben dat de sociaaleconomische dreigingen die op hen afkomen in mindere mate hun toekomst gaan dwarsbomen.

7 Samenvatting en besluit

De jongvolwassenen hebben een duidelijk beeld van wat zij van het leven verwachten, van het soort werk dat ze wensen, de loopbaan die ze voor ogen hebben, het gezinsleven dat ze willen, hoe en in welke omgeving ze willen wonen, ... De weg naar die idealen en dromen ligt echter bezaaid met risico's. Dit is geen tijd waarin men zonder zorgen de toekomst tegemoet stapt. Aan de respondenten werd de volgende vraag voorgelegd: *"In het leven zijn er vele risico's en gevaren. Hoe groot schat u de kans dat de volgende situaties zich binnen nu en tien jaar zullen voordoen?"* Daarna werd gevraagd de kans te schatten dat een aantal specifieke risico's zich in hun geval zouden verwezenlijken.

Het kan met het meten van toekomstverwachtingen flink mislopen als men niet heel duidelijk het onderscheid maakt tussen persoonlijke en maatschappelijke toekomstverwachtingen. Dit rapport handelt over de bedreigingen van het persoonlijke leven, over wat de persoonlijke toekomstwensen en toekomstdromen aan diggelen kan slaan. Daarom werden ook alle risico's gepersonaliseerd. Zo werd bijvoorbeeld gevraagd "wat is de kans dat *u uw werk verliest?*" en niet "wat is de kans dat de werkloosheid toeneemt" of "wat is de kans dat *u onaangename burens krijgt?*" niet "wat is de kans dat de kwaliteit van de woonomgeving erop achteruit gaat".

Het goede nieuws is dat de proporties Belgische jongvolwassenen die verschillende risico's reëel achten, toch nog meevalt. Het blijkt immers dat voor 12 van de 16 opgesomde risico's de proportie die de kans op verwezenlijking daarvan klein of zeer klein acht groter is, en in sommige gevallen veel groter is, dan de proportie die deze kans groot of zeer groot acht. Dit wijst erop dat grote groepen zich niet sterk door de opgesomde risico's bedreigd voelen. Dat blijkt ook uit het gegeven dat voor 9 van de 16 vermelde risico's de proportie jongvolwassenen die de kans dat deze zich realiseren groot of zeer groot acht, onder de 20% ligt. In het algemeen kan men zeggen dat een grote proportie van de Belgische jongvolwassenen – 80 à 90% – hun persoonlijke

levenskwaliteit niet erg bedreigd acht, toch niet door ontwikkelingen die hun levenskwaliteit drastisch zouden verminderen.

Uiteraard, men kan dat gegeven op twee manieren bekijken. Een aantal risico's wijzen op een groot, ja zelfs schrijnend gebrek aan zekerheid bij een niet verwaarloosbaar deel van de bevolking: nagenoeg 20% acht het waarschijnlijk dat ze hun job verliezen, 14% schat het risico hoog in dat zij hun schulden niet meer zullen kunnen afbetalen en 12% denkt dat het risico dat zij in de armoede belanden groot tot zeer groot is. Tussen de 10 en de 20% van de jongvolwassenen leeft dus wel met een bijzonder hoog niveau van bestaansonzekerheid. Zij vrezen het ergste: faillissement, armoede en vereenzaming.

Naast die risico's die wel een bijzonder negatieve impact zouden hebben op de levenskwaliteit, zijn er een aantal minder ingrijpende risico's waarvan de verwezenlijking door een grotere proportie van de jongvolwassenen waarschijnlijk wordt geacht. Een groot aantal daarvan zijn van sociaaleconomische aard zijn. Iets meer dan één op twee (55%) van de jongvolwassenen acht het risico (zeer) groot dat zij in de toekomst harder zullen moeten werken; ruim 42% verwacht dat zij de komende jaren zullen moeten bezuinigen op het huishouden; 32% verwacht dat zij zich minder luxe zullen kunnen veroorloven; 30% vreest dat zij zich geen vakanties meer zullen kunnen veroorloven en 23% verwacht dat ze het financieel minder goed zullen krijgen. Het is duidelijk dat een vrij grote groep van de jongvolwassenen, een ruim derde op zijn minst, vreest dat hun welvaart ernstig bedreigd is en dat zij, kortom, harder zullen moeten werken voor minder.

Als men wat nuances weglaat en het zo eenvoudig mogelijk samenvat, zou men kunnen stellen dat 15% het ergste verwacht, een andere 35% er ernstig rekening mee houdt dat het in de toekomst harder werken voor minder zal worden en dat 50% vrij zorgeloos naar de toekomst kijkt.

Naast de sociaaleconomische bedreigingen tekenen zich twee andere bedreigingen af. Een daarvan betreft de onmiddellijke woonomgeving. 21% vreest dat die zal verslechteren en 29% verwacht dat er in hun buurt *teveel* vreemdelingen zullen komen wonen. Iets meer dan een kwart van de jongvolwassenen die kinderen hebben, vreest dat hun kinderen de verkeerde vriendjes krijgen. Ook de vrees dat de kinderen het minder goed gaan doen op school leeft, doch slechts bij 9% van de respondenten.

De grootste bedreiging van het persoonlijke leven, die mensen zien, is echter van sociaaleconomische aard. Daarom en ook omdat we die bedreiging heel betrouwbaar konden meten, werd deze nader geanalyseerd.

Een aantal auteurs formuleerde de nogal ophefmakende stelling dat de verwende mensen in de rijke, Westerse landen meer bedreigingen en onzekerheid zien, angstiger

worden naarmate er minder bedreigingen zijn. Zij formuleerden die stelling omdat zij een toename van angst en risicobewustzijn waarnamen in een maatschappij die waarschijnlijk wel meer zekerheid en risicocontrole biedt dan ooit door de mensheid werd ervaren (Evers & Nowotny, 1987: 6; Furedi, 1997). Dergelijke paradoxale stellingen, waarin ook het verweerde karakter van de hedendaagse mens aan de kaak wordt gesteld, vinden doorgaans gretig gehoor. Maar hebben ze ook enige grond van waarheid? Is het inderdaad zo dat mensen die meer zekerheid hebben, ook meer toekomstbedreigingen zien? Neen, het tegendeel is waar. Mensen die werkzaam zijn, maar vrezen voor hun job zien veel meer sociaaleconomische bedreigingen dan de mensen die aan de slag zijn met een hoge mate van werkzekerheid. Het gaat om mensen met een contract van onbepaalde duur maar die vrezen voor hun job, of om mensen met een tijdelijk contract die niet zeker zijn dat zij na afloop daarvan snel ander werk zullen vinden. Hetzelfde geldt voor werklozen, ook zij zien meer bedreigingen, achten het risico reëler dat armoede hen wacht. Het belangwekkende van die vaststellingen is dat de bedreiging van werkzekerheid leidt naar het veralgemenen van de sociaaleconomische bedreiging: we zullen harder moeten werken voor minder. Dit bevestigt nogmaals dat werkzekerheid een heel belangrijke vorm van zekerheid is. Een voorwaarde van vertrouwen in de toekomst.

De analyse brengt ook duidelijk aan het licht dat er een aantal factoren zijn die wapenen tegen de risico's. Dat geldt voor een hoge opleiding en een goede gezondheid. Het gaat daarbij specifiek om de voordelen van tertiair onderwijs. Tussen een lage (equivalent lager secundair) en midden-opleiding (equivalent hoger secundair) is er op dit vlak geen verschil. Hoogopgeleide en gezonde mensen voelen zich duidelijk beter toegerust om de toekomst tegemoet te treden. Het is duidelijk dat gezonde, hoogopgeleide mensen deze samenleving zien als een kenniseconomie en een prestatimaatschappij waarin zij betere kansen hebben en dus minder sociaaleconomische risico's lopen. Mensen met een lager opleidingsniveau en/of slechte gezondheid daarentegen, geloven dat zij veel risico's zullen lopen. Deze bevinding onderstreept nogmaals (zie ook rapporten 2 en 3 uit deze reeks) dat onze samenleving wordt ervaren als een prestatimaatschappij, waarin men een goede gezondheid moet hebben om grote sociaaleconomische risico's te kunnen vermijden of opvangen en om een goede kans te hebben het beter te doen dan de ouders en zijn ideale loopbaan en leefstijl te verwezenlijken.

De mediavorkeur heeft eveneens een invloed op de mate waarin men zich sociaaleconomisch bedreigd acht, niet in het Franstalige, maar wel in het Nederlandstalige landsgedeelte. Het medialandschap is verschillend in de twee taalgemeenschappen. Nederlandstaligen zien een medialandschap verdeeld in meer elitaire en meer populaire media. De Franstaligen zien dat niet, zij zien een meer homogeen medialandschap waarbij zij in mindere of meerdere mate positief staan

tegenover massamedia in het algemeen. Die houding ten opzichte van de massamedia blijkt weinig of geen effecten te hebben op hun opvattingen. Dat is anders bij de Nederlandstaligen, die een verdeeld medialandschap zien, met elitaire en populaire media. Men kan van beide houden of beide afwijzen, maar er zijn natuurlijk mensen die vooral van de ene soort en niet van de andere soort houden. En dat heeft dikwijls wel een effect op hun opvattingen. Ook in dit geval. Hoe groter de voorkeur voor elitaire media, hoe lager het gevoel van sociaaleconomische bedreiging. Dit effect komt niet tot stand omdat de mensen met een meer elitaire mediavorkeur hoger opgeleid zijn, of meer werkzekerheid hebben en minder werkloos zijn, of gezonder zijn. Dat is wel allemaal het geval, maar voor die factoren wordt gecontroleerd en dus kan de waargenomen media-invloed niet daaraan worden toegeschreven. Het effect heeft waarschijnlijk te maken met het gegeven dat meer elitaire media een minder sensationeel en minder bedreigend beeld van de wereld ophangen, wat dan leidt tot het lager inschatten van de risico's op persoonlijke sociaaleconomische neergang.

Het gevoel van sociaaleconomische bedreiging leeft veel meer onder Franstaligen dan Nederlandstaligen. Ook hier is het belangrijk voor ogen te houden dat in het model wordt gecontroleerd voor tewerkstelling, werkzekerheid, opleidingsniveau en gezondheid. Het vastgestelde verschil kan, met andere woorden, niet rechtstreeks worden verklaard door een groter aantal werklozen en mensen met weinig werkzekerheid onder de Franstaligen. Mensen kijken blijkbaar niet alleen naar zichzelf als zij de waarschijnlijkheid van sociaaleconomische risico's inschatten, maar ook naar hun omgeving, naar de mensen die zij rondom hen zien. De minder gunstige sociaaleconomische situatie in het Franstalige landsgedeelte wekt daarom bij iedereen een groter gevoel van sociaaleconomische bedreiging op, ook bij mensen waarvan de persoonlijke situatie niet meteen bedreigd is.

De kenmerken die bijdragen tot het gevoel bedreigd te zijn, werken cumulatief. Hoogopgeleide, gezonde Nederlandstaligen die een job hebben met veel werkzekerheid, voelen zich nauwelijks bedreigd. Minder dan één procent van hen acht de kans reëel dat zij hun schulden niet meer zouden kunnen afbetalen of in de armoede terecht zouden komen. Kijkt men naar laag- en middenopgeleide, minder gezonde Franstaligen die werken met minder werkzekerheid, dan blijkt dat 43% het risico reëel acht dat zij failliet gaan en 36% dat zij in de armoede belanden. Van de eerste groep verwacht 15% in de toekomst te moeten bezuinigen op het huishouden; van de tweede groep 75%. De kijk op de toekomst van die groepen is dus wel bijzonder verschillend.

De mate waarin men zich sociaaleconomisch bedreigd voelt, heeft een grote invloed op de mate waarin men denkt de levenskwaliteit van de ouders te kunnen evenaren of overtreffen, alsook op de mate waarin men denkt zijn ideale loopbaan en levensloop of

leefstijl te kunnen verwezenlijken. Dit wijst op het belang van die bedreiging of risicoschatting. Dat belang blijkt ook uit de invloed van die bedreigingen op de gelukservaring. Mensen die zich sociaaleconomisch bedreigd voelen, zijn merkkelijk minder gelukkig. Over het algemeen kan trouwens worden vastgesteld dat de drie toekomstverwachtingen die we hebben bekeken – de mate waarin men verwacht de levenskwaliteit van de ouders te evenaren of te overtreffen, waarin men verwacht zijn ideale levensloop te kunnen uitbouwen en waarin men zich sociaaleconomisch bedreigd voelt – een zeer grote invloed hebben op het geluk. Zij verklaren niet alleen een groot deel van de effecten van de sociaaleconomische situatie, waarvan de invloed op het geluk dus in grote mate kan worden toegeschreven aan de toekomstverwachtingen die ze in de hand werken, maar de toekomstverwachtingen zelf dragen ook in grote mate bij aan de verklaring van het geluk, bovenop wat door de levensomstandigheden kan worden verklaard.

Op wie en wat rekenen de jongvolwassenen om hun ideaal geachte levensloop uit te bouwen en dus de risico's die op hen afkomen en dat zouden verhinderen ongedaan te maken of zonder veel kleerscheuren op te vangen? Het blijkt dat zij bovenal op zichzelf en op hun naaste omgeving rekenen. Om de dreiging van werkloosheid, verarming, faillissement, buurtverloedering, ... op te vangen, rekenen zij niet of nauwelijks op collectieve oplossingen. De risico's worden niet hoofdzakelijk als een collectieve, maar als een privéaangelegenheid beschouwd.

De vaak gehoorde bewering dat mensen teveel verwachten van de politiek, tezeer rekenen op de hulp van de overheid, gaat dus zeker niet op. In feite verwachten ze bitter weinig van de politiek, toch niet wat het bereiken van hun levensidealen, hun eigen leven, hun werk, hun woonomgeving, hun gezinsleven, kortom hun levenskwaliteit betreft. Daarbij rekenen ze eerder op de directe omgeving. Zo rekent 96% (sterk) op zichzelf en 88% (sterk) op de partner. Slechts 16% zegt dat ze (sterk) op de politiek rekenen. Dat is dan nog nipt meer dan de 13% die (sterk) op God rekent. Tussen het privéleven en het publieke leven gaapt blijkbaar een diepe kloof. Politiek heeft eigenlijk weinig zin als mensen zich niet meer voor dergelijke problemen naar de politiek wenden, en enkel nog hopen aan een slechte buurt te ontsnappen of werk te vinden, of al te harde bezuinigingen te vermijden, door op zichzelf, op hulp van de partner, familie en wat geluk te rekenen.

Toch is de politiek niet volkomen afwezig. Er zijn al meer mensen – 33% – die “*een beetje*” op de politiek rekenen en die daarom misschien wel voor collectieve en politieke actie mobiliseerbaar zijn. Toch is er een nipte meerderheid, 51%, die expliciet verklaart dat ze (helemaal) niet op de politiek rekenen. Op de Europese Unie en de overheid wordt meer gerekend. Blijkbaar situeren een aantal mensen de collectieve oplossingen van

persoonlijk ervaren problemen daar, zonder de Europese Unie of de overheid in verband te brengen met politiek. Op de Europese Unie rekt 18% (sterk), een bijkomende 35% een beetje en 47% (helemaal) niet. Op de overheid wordt nog iets meer gerekend: 24% rekt daar (sterk) op, 43% een beetje en 33% (helemaal) niet. Zevenenzestig procent van de bevolking rekt dus een "beetje" tot "sterk" op de overheid bij de uitbouw van het persoonlijke leven. Gegeven de rol van de moderne overheid en de verzorgingsstaat, wijst dit toch op een heel laag bewustzijn van de rol die deze spelen bij het uitbouwen van het leven en het verwerven van levenskwaliteit.

Belangrijker dan politiek en overheid zijn de collega's, de werkgever en de wetenschap en technologie. Op de collega's rekt 27% (sterk) en een bijkomende 37% een beetje; 36% rekt daar (helemaal) niet op. Op de werkgever rekt 38% (sterk), een bijkomende 32% een beetje; 30% helemaal niet. Er wordt meer op de werkgever dan op de overheid, de Europese Unie en de politiek gerekend.

Nog belangrijker zijn wetenschap en technologie. Als helper bij het bereiken van de persoonlijke levensidealen rekt 47% daar sterk op en een bijkomende 29% een beetje; slechts 24% rekt daar helemaal niet op. Het is duidelijk dat het hier gaat om een generatie die veel vertrouwen stelt in wetenschap en technologie en waarvan een ruime meerderheid – 76% – een beetje tot sterk op wetenschap en technologie rekt om de persoonlijke levensdoelen te bereiken. Dit is duidelijk geen generatie die sceptisch staat ten opzichte van wetenschap en technologie.

Het geloof in de overheid als helper in het persoonlijke leven, wordt voornamelijk beïnvloed door de levensbeschouwing en door de politieke voorkeur. Moslims rekenen veel meer op de overheid dan de andere levensbeschouwelijke groepen. Ook de politieke voorkeur heeft een invloed op de mate waarin men hulp van de overheid verwacht. In het Nederlandstalige electoraat volgt de mate waarin men op de overheid rekt of sterk rekt een links-rechts verdeling, waarbij het electoraat van de linkse partijen veel meer op de overheid rekt dan dat van de rechtse partijen. Het christendemocratische electoraat sluit op dit punt veel nauwer aan bij de linkse dan bij de rechtse partijen. De extreemrechtse, maar ook de extreemlinkse kiezers rekenen bijzonder weinig op de overheid. Bij de Franstaligen vinden we die links/rechts-verdeling ook enigszins, maar afgezwakt terug. De kiezers van de PS en Ecolo rekenen het meest op de overheid, veel meer dan die van de MR. In tegenstelling tot de Nederlandstalige christendemocraten rekenen de Franstalige christendemocratische kiezers bijzonder weinig op de overheid. Ook bij de Franstaligen zien we dat extreemrechtse en extreemlinkse kiezers weinig van de overheid verwachten.

Net als voor de overheid blijkt het geloof in de Europese Unie afhankelijk van levensbeschouwing en politieke voorkeur. De moslims rekenen het meest op de Europese Unie, gevolgd door de vrijzinnigen. Het minst op de Europese Unie rekenen de ongelovigen en onverschilligen. Bij de Nederlandstaligen rekt het electoraat van Groen het meest op de Europese Unie. De andere electoraten verschillen onderling niet sterk in dat opzicht. Behalve dan het electoraat van extreemrechts. Daarvan rekt niemand op de Europese Unie. Bij de Franstalige electoraten vinden we een ander patroon. Het zijn de electoraten van de MR, Ecolo, PS en CdH die het meest en ongeveer in gelijke mate op de Europese Unie rekenen. De kiezers van FDF, extreemrechts en extreemlinks rekenen in mindere mate op de Europese Unie.

Terwijl 11% van de praktiserende christenen (sterk) op de Kerk rekt en een bijkomende 22% dat een beetje doet, rekt niet minder dan 63% van de moslims (de strikt en minder strikt gelovigen en de twijfelende samen genomen) (sterk) en een bijkomende 20% een beetje op de Islam. Van de praktiserende christenen rekt 68% (helemaal) niet op de Kerk; van de moslims rekt 17% (helemaal) niet op de Islam. Het is duidelijk dat de houding van de christenen en van de moslims ten opzichte van hun religie heel verschillend is: voor bitter weinig christenen is het een instelling die een reële impact kan hebben op hun leven; voor een grote meerderheid van de moslims is het een heel reële factor in hun persoonlijk leven. Dat verschil blijkt ook als we kijken naar de mate waarin de jongvolwassenen op God (God, Allah of JHWH) rekenen om hen te helpen bij het uitbouwen van hun ideaal geachte levensloop. Van de praktiserende christenen rekt 16% (sterk) op God en een bijkomende 16% een beetje. Van de moslims rekt 82% (sterk) op Allah en een bijkomende 9% een beetje. Voor alle praktische aangelegenheden is God uit het leven van 69% van de christenen verdwenen, maar slechts uit dat van 9% van de moslims. Het gaat duidelijk om twee heel verschillende vormen van geloof, met een volkomen verschillende band met het dagelijkse leven. Christenen rekenen op zichzelf, weinig op God. Moslims rekenen al evenzeer op Allah als op zichzelf.

De mate waarin men op wetenschap en technologie rekt om het ideale leven te kunnen uitbouwen, wordt voornamelijk beïnvloed door de levensbeschouwing. Wat de levensbeschouwing betreft, verwacht men dat de vrijzinnigen vooral rekenen op de hulp van wetenschap en technologie. Dat is ook inderdaad het geval: van de categorie van de vrijzinnigen, agnosten en humanisten rekt 55% sterk en een bijkomende 27% een beetje op de wetenschap en de technologie. We stellen echter vast dat de moslims daar nog meer op rekenen. 86% van de moslims rekt een beetje tot sterk op wetenschap en technologie voor het verwezenlijken van de levenskwaliteit die zij wensen te bereiken. De zeer grote mate waarin moslims op Allah rekenen om hen te helpen bij het

verwezenlijken van hun levensdoelen, staat dus niet in de weg van een bijna even groot geloof in wetenschap en technologie. Hierbij dient wel te worden aangestipt dat de moslims meer op nagenoeg alle soorten helpers rekenen dan de andere levensbeschouwelijke groepen. Het geloof in wetenschap en technologie is het laagst bij de mensen die onverschillig staan ten opzichte van levensbeschouwing, wat suggereert dat er geen tegenstelling is tussen een religieus engagement en een geloof in wetenschap en technologie als helper bij het nastreven van welzijn en welvaart.

We gingen ook na of de helpers daadwerkelijk helpen. Is het zo dat het rekenen op bepaalde helpers mensen de indruk geeft dat zij de risico's beter zullen kunnen vermijden of opvangen en hun toekomstidealen beter zullen kunnen verwezenlijken? Daarbij blijkt nogmaals hoe belangrijk de naaste omgeving in deze is. Voor wie rekt of meent te kunnen rekenen op partner en familie, is de negatieve impact van sociaaleconomische bedreigingen op de kans die men zich geeft om de levenskwaliteit van de ouders te evenaren of te verbeteren en de ideaal geachte levensloop uit te bouwen, merkkelijk kleiner. Het is duidelijk dat mensen die geloven dat zij op die steun kunnen rekenen, optimistischer naar de toekomst kijken, ook al voelen zij zich sterk bedreigd door sociaaleconomische risico's. Dat geldt ook, en dit is toch wel verbazend, voor de mensen die rekenen op de Europese Unie. De lage belangstelling voor Europese verkiezingen mag dus niet verward worden met onverschilligheid ten opzichte van het Europese project. 18% van de jongvolwassenen rekt (sterk) op de Europese Unie om de risico's van het leven aan te gaan en 53% rekt een beetje tot sterk op de Europese Unie. Maar daarenboven blijkt dat degenen die op de Europese Unie rekenen optimistischer zijn over de impact van sociaaleconomische risico's op hun toekomst.

Dan zijn er ook een aantal instellingen die, als men erop rekt, de impact van sociaaleconomische risico's minder negatief doen inschatten op hetzij de kans de levenskwaliteit van de ouders te evenaren, hetzij de kans de ideaal geachte levensloop uit te bouwen. Het gaat om de overheid, God/Allah..., de Kerk, het geluk en de werkgever.

Tenslotte zijn er een aantal instellingen en personen die, ook al rekt men erop, niet bijdragen tot optimisme: de politiek, de Islam, wetenschap en technologie en de collega's. Op de politiek wordt niet alleen weinig gerekend om persoonlijke problemen op te lossen, maar de weinigen die erop rekenen worden daar niet optimistischer van. Dat in tegenstelling tot de overheden, de nationale overheden en de Europese Unie, waarop al meer mensen rekenen en die daaraan ook optimisme ontleen, en het gevoel hebben dat de sociaaleconomische dreigingen die op hen afkomen in mindere mate hun toekomst zullen dwarsbomen.

8 Literatuur

- AAPOR. (2011). *Standard Definitions. Final Dispositions of Case Codes and Outcome Rates for Surveys. Revised 2011*. Retrieved 15 april 2014, from <http://aapor.org/Content/NavigationMenu/AboutAAPOR/StandardsampEthics/StandardDefinitions/StandardDefinitions2011.pdf>.
- Arnett, J. J. (2000). High Hopes in a Grim World. Emerging Adults' Views of Their Futures and "Generation X". *Youth & Society, 31*(3), 267-286.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review, 84*, 191-215.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy. The exercise of control*. New York: Freeman.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (2007). *Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Claeys, J., Debusscher, N., Duquet, M., & Elchardus, M. (2004). *Biotechnologie in de publieke sfeer. Deelrapport 3: Wetenschap, maatschappij en biotechnologie*. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Dua, P., & Smyth, D. J. (1993). Survey Evidence on Excessive Public Pessimism about the Future Behavior of Unemployment. *Public Opinion Quarterly, 57*, 566-574.
- Eckersley, R. (1999). Dreams and expectations: young people's expected and preferred futures and their significance for education. *Futures, 31*, 73-90.
- Elchardus, M. (2011). Classical republicanism and the contemporary voter. An empirical cultural sociology of the relationship between the private and the public realm. *Poetics, 39*(5), 407-425.
- Elchardus, M., & De Keere, K. (2013). Republicanism in Mediated Society. A comparative analysis on public and private evaluation guided by the theory of symbolic society. *International Journal of Politics, Culture and Society, 26*(3), 273-290.
- Elchardus, M., & Smits, W. (2007). *Het grootste geluk*. Leuven: LannooCampus.
- Elchardus, M., & Spruyt, B. (2011). Populisme en de zorg over de samenleving. *Sociologie, 8*(1), 114-133.
- Elchardus, M., & Te Braak, P. (2014). *Kort Technisch Verslag Toekomstonderzoek*. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Elchardus, M., & Te Braak, P. (2014). *Toekomstverwachtingen van jongvolwassenen. Rapport 2, Beter doen dan de ouders?* Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Evers, A., & Nowotny, H. (1987). *Über den Umgang mit Unsicherheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Furedi, F. (1997). *Culture of Fear: Risk Taking and the Morality of Low Expectations*. London: Cassell.
- Goertzel, T. G., & Rosenberg, W. L. (1982). *Images of the Future and Socio-Political Attitudes of South Jersey and Philadelphia Young Adults*. Camden (N.J.): Forum for Policy Research and Public Service, Rutgers University.
- Houtman, D., & Mascini, P. (2000). De moderne cultuur en de onttovering van de wereld: Moreel relativisme en instrumenteel rationalisme in Nederland. *Sociologische Gids*, 47(5), 366-386.
- Jacobs, D., Janssens, M., & Swyngedouw, M. (2003). Optimisme en pessimisme in Vlaanderen. Op zoek naar determinanten van algemene en persoonlijke toekomstverwachtingen. In Administratie Planning en Statistiek (Ed.), *Vlaanderen gepeild!* (pp. 199-229). Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Lessing, E. E. (1971). Comparative Extension of Personal and Social-Political Future Time Perspective. *Perceptual and Motor Skills*, 33(2), 415-422.
- Maschke, S., & Stecher, L. (2009). Perspektiven von Jugendlichen auf die gesellschaftliche und persönliche Zukunft. *Diskurs- Kindheits- und Jugendforschung*, 4(2), 153-171.
- McElwee, R., & Brittain, L. (2009). Optimism for the World's Future versus the Personal Future: Application to Environmental Attitudes. *Current Psychology*, 28, 133-145.
- Peetsma, T. T. D. (2000). Future Time Perspective as a Predictor of School Investment. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 44(2), 177-192.
- Reynolds, J., Stewart, M., MacDonald, R., & Sisco, L. (2006). Have Adolescents Become Too Ambitious? High School Senior's Educational and Occupational Plans, 1976 to 2000. *Social Problems*, 53(2), 186-206.
- Roche, J. (1999). Children: Rights, Participation and Citizenship. *Childhood*, 6(4), 475-493.
- Schluchter, W. (1990). The future of religion. In J. C. Alexander & S. e. Seidman (Eds.), *Culture and society: Contemporary debates* (pp. 249-261). Cambridge: Cambridge University Press.
- UNESCO. (2008). ISCED Review Concept Note november 2008 [Electronic Version]. Retrieved 13/11/2012 from <http://unstats.un.org/unsd/class/intercop/expertgroup/2009/AC190-10-e.PDF>.
- Weber, M. (1995 [1919]). *Wissenschaft als Beruf*. Stuttgart: Reclam.
- Wengler, L., & Rosén, A.-S. (2000). Measuring optimism-pessimism from beliefs about future events. *Personality and Individual Differences*, 28, 717-728.
- Zaleski, Z., Chelwinski, Z., & Lens, W. (1994). Importance of and optimism-pessimism in predicting solutions to world problems. In Z. Zaleski (Ed.), *Psychology of future orientation* (pp. 207-228). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Zelizer, V. (1985). *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*.
Princeton: Princeton University Press.